MIKES KELEMEN

Törökországi Levelei.

AZ EGRI ÉRSEKMEGYEI
KÖNYVTÁR EREDETI
KÉZÍRATI KINCSEIBŐL.

ÍRTA:
HUTTKAY LIPÓT, dr.

MIKES ARCKÉPÉVEL S II.
RÁKÓCZY FERENC BETEGSÉGÉT, HALÁLÁT, ELTEMETÉSÉT LEÍRÓ EREDETI LEVELEK HASONMÁSÁVAL.

EGER. 1905.

Rényi Károly bizománya, Budapest V., Dorottya-utca 2.

R. st. 356 A
2. st. 4 - 70

Mikes, 1711-ből való arcképének másolata után rajzolta: Kalovits A.

MIKES KELEMEN

Törökországi Levelei.

AZ EGRI ÉRSEKMEGYEI KÖNYVTÁR EREDETI
KÉZÍRATI KINCSEIBŐL.

IRTA:

HUTTKAY LIPÓT, dr.

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT TUD. ÉS IROD. OSZTÁLYÁNAK TAGJA,
JOGAKADÉMIAI TANÁR, MÁSODKÖNYVTÁROS.

MIKES ARCKÉPÉVEL S II. RÁKÓCZY FERENC BETEGSÉGÉT, HALÁLÁT, ELTEMETÉSÉT LEÍRÓ EREDETI LEVELEK HASONMÁSÁVAL.

Sz. Udvarhelyi róm. kath
tanári könyvtár
Ny. 1906 898.
évi beszerzés

EGER. 1905.

Egri érseki liceumi sajtó.

Bővített Részlet

A százesztendős egri érsekség történetének

AZ EGYHÁZMEGYEI KÖNYVTÁRT ISMERTETŐ FEJEZETÉBŐL.

15363

Az egri Liceum remek palotájában, a nagyarányú könyvtár kétemeletnyi magas, teljes körkarzattal ellátott főtermének 21 méter hosszú, 13 méter széles menyezet-freskója 132 életnagyságú, szinte elevenülő alakkal, Kracker Lukács és Zach János művészi alkotása a XVIII. század végéről s a tridenti zsinatot jeleníti. Könyvesházunkat maga e külsőség is országos érdekűvé avatja művészeti szempontból. Köteteinek száma: hatvanezer, valamennyi klasszikus, kultur és egyéb nyelvet csoportosítva harmincnyolc változatban. Négy kötetnyi kiadott szakszerű címjegyzéke Michalek Manó, főkönyvtáros munkája. Toldy Ferenc véleménye szerint: «Könyvkincse Egert tudományos tekintetben hazánk egyik első városává avatja. A főszakok gazdagon ellátvák illető klasszikusaikkal s a XVIII. század nagyszerű gyüjtelékes és forrás munkáival, különösen a teologiai és históriai, de nem hiányoznak az arkeologia, szépművészet és természettudományok némely fontos és nagyszerű képes munkái

sem. Budapesten kívül alig fogjuk Mátyás király alatt létre jött liturgiai irodalmat csakugyis képviselve találni mint Egerben. A kéziratok osztálya számra nem igen nagy s a hazai dolgokra aránylag kevés érdekeset nyújt, annál becsesebbek ékesítik azt a külföldi irodalomhoz tartozókból s e tekintetben az egri könyvtár alighanem a leggazdagabb hazai könyvtáraink között. Különösen az ó-német irodalom barátja nem hagyja el megelégedés nélkül azt.» Így ír irodalomtörténetünk atyja Egri szűnnapok című értekezésében.[1]

Könyvtárunk kéziratos nevezetességei csakugyan szellemi és művészi drágaságok. Ős nyomtatványainak száma: háromszáztizennégy, Tollfuttában e helyütt a fődolog keretéül melyiket is említsem.

A XIV. század legelejéről való 18-adrétű hártyakodex **Breviarium,** naptárral **1304**-ből, művészi becsét, írva-rajzolt aranyos, színpompás betűivel, szélfestményeivel, műremek medaillonjaival, tizenegy darab teljes oldal képével, csak kézben tartva, színről-színre élvezve, foghatjuk föl. E művet a legnagyobb biztosíték mellett sem engedhettük át a legutóbbi párisi világkiállítás számára. Valóban, ennek ára nincsen és nem is lehet. **Miskolczi László Missaléja, 1394**-ből. E kincsről Toldyt szólaltatom meg:[2] «Sem a Kódex szép grafikája, sem tartalma nem adják neki azon rendkívüli becset,

[1] Új Magyar Múzeum 1853. évf. X. füzet 525 stb. lapok.

[2] Új Magyar Múzeum 1853. évf. X. kötet, 528—530. lapok.

melyet neki tulajdonítok, hanem a benne levő *festmény* s ez ránk magyarokra nézve azt *e könyvtár legnevezetesebb darabjává teszi.* Tárgya a fölfeszített Jézus, előtte a keserves anya és Szent János.» Leírva Toldy a képet részletesen, így folytatja: «Százszorosan nevezetes reánk nézve, mert *a legrégibb fenmaradt festmény magyar művésztől.*» Régibb ugyan, fejtegeti érverőleg Toldy, a bécsi Képes Krónika 1358-ból, ám hogy ennek képecskéi magyar készítmények volnának: ki nem mutatható. **Dante,** hártyakódex **1417**-ből való, Seravalle János, fermói püspök által készített latin fordítása a *Divina Comediá*nak, Zsigmond magyar királynak ajánlva, kapcsolatban a *Pokol* magyarázásával. E példányon kívül még egyetlen van csak: a vatikáni könyvtárban. Két ferences XIII. Leo engedélyével és segélyével a vatikáni példányt sajtó alá rendezte. Említik az egri kodexet is, de Egert a csehországi Égerrel tévesztve össze, a mi kincsünket «Bohemiá»-ba helyezi a római kiadás. **Holywood,** közismerten **Sacrobosco János** csillagászati értekezései és táblái. A munka **1244**-ből. Kodexünk a XV. század második feléből. E kötet nevezetességét emeli **Regiomontanus János**-nak szépséges gyöngybetűjű saját kezebelejegyzése. **Verancsics Antal,** kora kiváló diplomata-püspökének **Prefacionáleja** (ünnepi szerkönyve) **1563**-ból a legutóbbi párisi kiállítás magyar osztályának tényleg tündöklő részecskéje volt, bársonytapintatú hártyalapjai csakúgy fénylenek a szinte nyomtatottnak

tetsző aranybetűk és iniciálék tömegétől. Táblái meg bőr-dombornyomásaival az olyannyira kutatott magyar-motivumok töredéke lehet. Itt vannak **Árkosi Benedek imakönyvének** Dersi Gergely által eszközölt másolata. Árkosi 1661-ben halt meg Kolozsvárott. Munkáját az unitáriusok oly nyomósnak ítélték, hogy lelkészjelöltjeiknek könyvnélkül kellett tudniok; a **Béldi-kodex,** a **Pompéri-kodex; Forgács Ferenc,** nagyváradi püspök **Historia sui temporis 1566**-ból. Van **óriás-kodexünk** is **1445**-ből (Erklärung des Apostolischen Glaubensbekentniss); valóban egy hosszú élet munkája. A folyó szövegen nyilvánvaló, mint lankad a másoló Tamás szerzetes egykor fürge, a középtől remegő keze. Ember legyen, ki ölrefogott két kézzel is könnyebben emelinti meg e kodexpéldányt. Megható **Telekessy István,** az ónodi gyűlés püspökének, Rákóczy atyai barátjának **kézirata,** vázlatos töredékek. A **Barkóczy-album 1757**-ből, hét darab hártyára festett műlapja meglepően szép; Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia s gyermekeinek akvarellarcképét, kézírásos jelmondatukat, névaláírásukat őrzik gyönyörködtetőleg Barkóczy, egri püspök, majd esztergomi érsek képével s kézírásával együtt. Mária Terézia jeligéje: «Justitia et clementia», igazság és kegyesség; II. József kézírata szinte metszet-finomságú, vezérmondata: «Pro Deo et pro populo», Istenért és a népért.

Az ősnyomtatványok sorában **Luther, Zwingli, Kálvin, Melanchton, Erazmus Rotterdamus, Ser-**

vet, **Reuchlin, Oecolampadius, Lombardi Péter, Temesvári Pelbárt** munkái. Igen nevezetes kincs a Luther előtt megjelent német bibliafordítások egyikének színezett fametszetű képekkel díszített példánya. Nürnbergben nyomták **1483**-ban Koburger Antal sajtóján. Nemzeti szempontunkból érdekes az **első magyar számvető könyv 1701**-ből: **Praktika Aritmetika;** unikumnak jelezve; tanúlságos nemzetgazdasági vonatkozásokkal az idő szerint való árú és pénzforgalmi viszonyainkra.

Az értékhalmaz közül most egyetlen darab kéri idő- és alkalomszerűleg érdeklődésünket:

Mikes Kelemen Törökországi Levelei.

Szerző sajátkezű eredeti példánya az egri egyházmegyei könyvtár tulajdonában. Bartakovics érsek szerezte meg Toldy Ferenctől 1867-ben, kinek birtokába 1858-ban jutott.

Már-már indúlóban II. Rákóczy Ferenc hamvai hazájába. Minden jó lélek egyengesse, díszítse útját. Magam is kötelességszerűleg gyújtom meg leghűbb szolgája emlékezetének szövétnekét művének fonalán, az eredeti forrásból. Minden avatag lapját borongó kegyelettel forgattam, olvastam meg tízszer-húszszor, melyen Kelemen drága keze szántogatta a kellemes szöveget, történetünk és irodalomtörténetünk üdítő ereklyéjét.

Tüneményes idők.

Kossuthnak haza kellett jönnie — halva is; Rákóczynak haza kell jönnie — halva is. És a két hazai földben találkozó koporsó között: az öntudatra ébredő nemzet, okos számítással, szenvedélytelenül feszülő szellem-erkölcsi izmaival. Adjon, adott is, ad is a Gondviselés nagy idők számára nagy embereket. Csak azt keressük a miben egyezünk s nem: a miben különbözünk. Őseink halni tudtak, mi fogunk élni tudni hazánkért.

I.

Mikes Kelemen élete.

Mikes Kelemen törzsökös székely vezérnemzetségből született 1690-ben, augusztusban[1] Zágonban. Apja Tököli bajtmegosztó párthíve, Mikes Pál, anyja Torma Éva. Nevelő atyjának, Mikes Mihály grófnak II. Rákóczy Ferenchez való vonatkozásai révén került a tizenhat éves ifjú apródul a fejedelmi udvarba. Vele is marad végig jó és rossz sorban. Önfeláldozó hűségében a személyes, halálos ragaszkodáson kívül egyéb indíték alig játszott közre. Eszményi álláspontjáról tegyen tanúságot 1727. nov. 8-án kelt írása: «Az bizonyos, hogy a szabadságkeresés az elmémben akkor nem volt és ha eddig tart bújdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta» (85-ik levél); majd 1738. dec. 15-ikén, Rákóczy halála után így: «Énnekem soha semmi

[1] «Hogy megtudja ked én 90-ikbe születtem augusztusban» Mikesnek Huszár József báróhoz 1760. márc. 25-ikén írt levele utóíratából.

egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az öreg fejedelmet.» (145-ik levél.) Huszonegyéves korában bújdosik ki, követi urát Lengyelországba, innen Anglia érintésével Franciaországba kerülnek. E fényes földön öt esztendeig vesztegelnek (1711—1717). Ott szemlélődő lelke gyümölcsözően merül bele a francia, hovatovább túlfinomodó kultura formáiba, faji lelke, egyénisége minden sérelme nélkül s az ott való világ végzetes titkainak megismerése nélkül. Reménykedő lelke még akkor észbe sem veszi talán, hogy nemes csoportjuk csak kicsinyes eszköz a nagy európai politika kezében. Szirtből szirtbe ütköztek. III. Achmednek alaposan meggyűlvén baja III. Károly királylyal, meghívja Rákóczyt azon biztatással, hogy fegyverrel iktatja vissza Erdély vesztett fejedelemségébe; ám a valódi szándék a magyar király gondjainak, erejének megosztása, esetleg kedvezőbb béke kicsikarása volt. 1717. szept. 15-én hagyják el Párist.

Török földre Gallipolinál szállnak okt. 10-ikén. E hó 22-ikén már Drinápolyban vannak. Rákóczyt maga a fővezér fogadja Kelet képzelhető pompájával; majd 1718. jan. 4-ikén a szultán kívánja színe elé. A passzarovici béke (1718. jul. 21.) minden ábrándnak szárnyát szegte. Megadó keserűséggel írja Mikes már junius 6-ikán: «E csak komédia.... Ilyenformán, edes néném, ellene ne mondjunk, de bizvást hátat fordítsunk Erdélynek, annak a kedves tündérországnak és imádjuk Istennek raj-

tunk való csudálatos rendelésit.» (14-ik levél.) Közben Mikest hazájából hivatalosan kisemmizik, megnótázzák. Itt hajójuk végleg zátonyra kerül. Drága töredékeit: a szabadságharc óriási erkölcsi tőkéjét, Mikes irodalmi kincsét, a fejedelem poraiban is beszélő, gyújtó hamvait s valamennyiök törölhetetlen emlékét áhítattal hordja össze, őrzi hálás nemzetök. Tisztelettel nyújtott kenyeret ettek ezután is a bujdosók végig, de keserű volt az belső könyhúllatásuktól.

A francia cselédséggel együtt mintegy ötvenhatvan főnyi csoport aug. 25-én Bujukdere alá száll. Szept. derekán Jenikőbe rendelik őket. Rákóczy ezer és egy csalódásban visszavágyik Franciaországba. Meg is keresi írásban a kormányzó Orleans herceget; de már ekkor úgy fordúlt a sor, hogy siker helyett a török földön való beljebbezésöket is kivitték. Mikes többször meg is panaszkodik zaklatásuk miatt, minek is piszkálja őket a német követ, kik egyebet sem csinálnak «csak pipáznak a tengerparton nagy suhajtozással.» 1719. augusztusában Jenikőből Békósba rándúlván a csapat, aranyos kedélye így dévajkodik meg: «Látja ked, hogy Ázsiából írok kednek.... Minket már úgy tekintsen ked, mint ázsiai magyarokat»; majd: «Micsoda szép állapot az: tegnap ebédet Ázsiában ettem, vacsorát pedig Európában — ide pedig nem a levegő égben hoztak, hanem a vízen.» (30. és 32-ik levél.)

Végállomásukra, Rodostóba 1720. április 20-án indúlnak; 24-ikén már Rodostóból ír. (35. és 36-ik

levél.) Itt aztán együtt hallgathatták a Márványtenger mormolását s tenger habja fölött futó szél zúgását.

A napi rendet érdekesen szövi bele 37-ik hosszú levelébe, mely 1720. május 28-ikán kelt Rodostóban: «A való, hogy egy klastromban nincsen nagyobb rendtartás, mint a fejedelem házánál. Ezek pedig azok a rendtartások: Reggel hatodfél órakor a dobot megütik, akkor a cselédeknek fel kell kelni, és készen kell lenni hat órára. Hat órakor dobolnak, és akkor a fejedelem felöltözik — azután a kápolnába megyen és misét hallgat. Mise után az ebédlőházba megyen — ott kávét iszunk és dohányozunk. Amikor az óra három fertály nyolcra, akkor elsőt dobolnak misére, nyolc órakor másodikat, és egy kis idő mulva harmadikat dobolnak — akkor a fejedelem misére megyen, mise után a maga házában megyen, és kiki oda megyen, ahova tetszik. Tizenegyedfél órakor megütik a dobot ebédre, és tizenkét órakor az asztalhoz ülünk, és törvényt teszünk a tyúkokra. Harmadfél órakor a fejedelem csak magánosan a kápolnába megyen, és ott vagyon három óráig. Mikor az óra három fertály ötre, akkor elsőt dobolnak estvéli imádságra, öt órakor másodikat, és egy kevés idő mulva harmadikat — akkor a fejedelem a kápolnába megyen, és azután kiki eloszlik. Vacsorára hetedfél órakor dobolnak. A vacsora nem tartván sokáig, nyolc órakor a fejedelem levetkezik, de leggyakortább le nem fekszik még akkor, és reg-

gel ha szinte hat órakor öltözik is fel, de éjféli két órakor felkél. Azt pedig ne gondolja ked, hogy legkisebb változás is legyen mindezekben. Ha szinte a fejedelem beteg volna is, akkor is mind egyaránt folynak a rendek. Hatodfél órakor felkelni nem kicsiny dolog, de el nem mulatom azért, hogy kedvét találjam, és mindenkor jelen vagyok, mikor öltözik — a hivatalom is azt hozza magával, hogy vigyázzak a cselédekre. Ezek tehát a mi klastromunkbéli rendtartásink. A mi pedig a mulatságot és az időtöltést illeti, a sokféle, és kiki a maga hajlandóságát követi. A fejedelem minden héten lóra ül kétszer, és estig oda vadászunk; mert itt igen sok fogoly és nyúl vagyon — veres fogoly több vagyon, mint szürke. Mikor pedig vadászni nem megyen a fejedelem, akkor csak a sok írásban tölti az időt.»

A rodostói kolostori házirendű élet merengő csöndjét tizenöt esztendő alatt pár esemény veri fel: két ízben pestis dúl (1722. és 1726.); 1722. február 18-ikán meghal Párisban a fejedelem felesége: Karolina Amália hessenrheinfelsi hercegnő negyvenhárom éves korában. II. Rákóczy Ferenc 1696-ban vette feleségül. Mikes ez eseményről 1722. április 16-ikán kelt 43-ik levelében emlékezik meg ezen eseményről: «A való, hogy a fejedelem szívesen bánja, de már egy nagy bútól megmenekedett, mert a fejedelemasszony állapotján mindenkor kelletett búsúlni. A való, hogy igen keveset laktanak együtt, de a kötelesség mindenkor fenn

volt és a gondviselésnek meg kelletett lenni; noha a héjával a szegény fejedelemasszonynak nagy nyomorúsággal és szegénységgel kelletett életét tölteni . . . »; Mikesnek anyja 1722. esztendő végén levélben keresi meg fiát és esengve kéri haza: «Az ő felsége hűségére igyekezzél bejönni; ifjúságodnak virágát mi haszna ott eltöltened, egy emberbe reménységedet vetned, ha meghal, mit csinálsz? Az igaz, hogy jószágodat mind másnak adták, én semmit se bírok benne. Jobb a magad hazájába lenned, hogy sem az idegenek közt . . . Téged kesergő édes anyád, kedves fiam, árva Torma Éva», Mikes könyeivel áztatja anyja levelét, de urát nem hagyja; majd megjön Rákóczy fia: György s ott mulat, az időt múlatva, 1727. juniustól 1728. márciusig; közben meghal Eszterházy Antal 1722-ben; követi nagy Bercsényi Miklós 1726-ban. A derűlés nélkűl való borúlásba Mikesünk szívügye hint virágot. De csak olyan titkon nyitó ibolya volt az. Sokáig epedett Rákóczy vadászának, fegyverhordozójának, Kőszeginek Zsuzsanna leánya keze után.

Ez a hajadon nem is volt szép, de dolgos és jóviseletű, kit Mikes tiszta lelke eszményít. A vonzalom kölcsönösségében nincs is hiány, de a női szívet legyőzte a számítás s Bercsényi második felesége halála után ennek hitveséül eszküszik. Özvegyen sem nyújtja kezét Mikesnek, Lengyelországba távozik.

Mulatságosan ad hangot érdeklődésének leveleiben: 1723 április 26-ikán a 48-ik levélben értesít

Bercsényiné haláláról s szinte féltékenykedve kérdi: «Vajjon nem házasodik-e meg (Bercsényi gróf)? Itt nincsen más leány, hanem Zsuzsi és két özvegy asszony; Zsuzsihoz pedig még más is tartaná közit, de a ki gazdagabb, a hatalmasabb.» 1723 okt. 15-ikén az 50-ik levélben már tudatja a megtörtént esküvőt: «Bercsényi úr nem annyira a szükségért házasodott meg, mint azért, hogy vagyon módja benne. Mert üsmerek én olyat, ked is üsmeri, hogy nagyobb szüksége volna a házasságra, mint Bercsényi úrnak, de non habet pecuniam.» 1725-ben meghal Bercsényi november havában. Mikes üsmer olyat, a ki Zsuzsával már is le akarná tétetni a feketét, de nem akarja, nem tudja miért: a grófi titulust sajnálja-e, vagy mivel a legény ládájában nem villog az arany, ám kedve hozzá nincs, pedig a szeretet megvagyon. (68-ik levél.) 1726 őszén Zsuzsi szedi-veszi holmiját, visszamegy Lengyelországba Jaroszlavba, hol mint a bújdosók északi fészkében, Bercsényiék védettjeképpen élt s honnan velök távozott török földre. A kegyetlen Zsuzsi meghalt Jaroszlavban özvegyi sorban 1750 március 21-ikén.

II. Ágoston, lengyel király halála folytán 1733-ban a varsói királyválasztó gyűlés feltételezhető zavaraitól a francia és orosz-osztrák érdek összeütközése alapján a rodostóiak újabb reményt merítettek. A fejedelem meg is mozdúlt, Pápayt követűl küldve a Franciaországba való visszatérhetés ügyében, mit sem tudva a Fleury bíboros s

Ausztria között hevenyészett megegyezésről. Csakugyan, e remény mieink részéről szalmaszál volt a vízben, hiába kapkodtak hozzá, velük merült. Közben a fejedelem elsőszülött fia: József Bécsből Velencébe kerül. Most következett a keserű pohár legkeserűbb alja: ura halála, honnan tova Mikes a földiekkel végleg leszámol, meghiggad s lelke szárnyalása csupa békítő-harmónia, merő könyben megtört, oktató, jóságos mosolygás. Rákóczy ereje 1735 márciusában rohamosan hanyatlik; láz gyötri, de azért kis műhelyében foglalatoskodik, végül *április 8-ikán hajnali három órakor nagypénteken* visszaadta nagy, önzetlen lelkét Teremtőjének. E szokásos mondás reá vonatkozólag méltóan frissül meg. Különben a fejedelem halálát, végtisztességét záradékúl teljes szövegében idézem a Levelekből. Megbecsülhetetlen történelmi kincs Mikes e leírása. A valódi nagyság a véghatás összhangjában nyilatkozván, Rákóczy úgy halt meg, mint élt: fönségesen, tanúlságosan.

A megárvúlt csapattal a szultán lovagiasan bánik, de egyben fogyhatatlan ravasz célzattal s atyja reménytelen örökébe Rákóczy Józsefet hívja meg. Az agg Zsibrik vezető gondjait Mikes osztja. Zsibrik 1735. októberben meghal s most minden gond Mikesre száll. Sokat küzködött a minden átmenetnél előtűnő kelletlenkedéssel: «Mindennap a sok boszút látom, de Isten kegyelme nem engedi, hogy érezzem. A kikkel legtöbbet vagyok és a kik legtöbb jó szót adnak és nagyobb barátságot mutat-

nak, ugyanazok akarják meghomályosítani becsületemet. Egy kis jó kedvem nekik méreg és kedvetlenségem előttök kedves». (120-ik levél.) Holmi alantjáró anyagi érdekek játszottak közre áldott jó emberünk keserítésében. Szegény Mikes mester, hisz mindig így volt a világi élet.

1735. december 6-ikán megjön Rákóczy József; útjában Konstantinápolyig meg sem áll, bezzeg ott nem is fogadják, nem akarván III. Károly érzékenységét kihívni, mert arra számított a török, hogy az orosz-török háborúban királyunk szót vet érettök; így József megcsappant kedvvel állít be Rodostóba. Mikes a fiút kedvezőtlenül festi, 1737. március 3-ikán így ír: «Bezzeg néném, nyertünk mi a változásban, mint Bertók a csíkban. Vígasztalásunkra vártuk ezt az ifjú fejedelmet, de szomorúságunkra jött». (124. levél.) Harmadnapra felfordúlt az apja-szabta szépséges rend. Július 20-ikán így tetézi bánatát: «Nem tudja, hogy mi légyen a nemzetihez való szeretet, mert soha nemzetivel nem társalkodhatott». (125. levél.) Gyöngéd lelke ily helyesen fejti okát Rákóczy József képtelen egyéniségének. Csakugyan, hisz gyermek volt még, midőn kilopták közülünk s vissza: nem Magyarországba, de határunk mellé került jobb sorsra érdemes hatalom-ijesztőnek. Orosz nyomás folytán III. Károly délfelől szándékozván megtámadni a törököt, 1737. tavaszán hadat is üzen, a porta sem volt rest s tüstént kijátszotta Rákóczyékat s József herceget Konstantinápolyba rendeli.

A megszűrt gondolkodású Mikes hazafiúi keseredéssel szemléli a dolgokat s kitör: «Belőlünk ijesztőt akarnak csinálni. Szegény fejedelem, ha most élne, mit gondolna és mit csinálna? Mert azt sokszor hallottam szegénytől, hogy nem kívánja a portának a némettel való hadakozását, mert irtózik a törökkel való hadakozástól és hogy inkább szereti itt halálát, mintsem azt látni, hogy érette rablásokat tegyenek Erdélyben». (126-ik levél.)

Konstantinápolyba 1737. szept. 20-ikán indúlnak; 1738 jan. 28-ikán a szultán és a képzelődő új fejedelem szövetségre lépnek. Febr. 5-ikén Drinápolyban, 19-ikén Csernavodán tanyáznak. A fővezér 30—40 ezer emberrel hitegeti őket, közben Mikes üdvözlő követségben jár az oláh vajdánál Bukarestben. A Vidinbe rendelés vételekor Mikes, a tisztánlátó lélek biztonságával panaszkodik meg, hogy velük csak mint gyermekekkel bánnak, hogy vázt akarnak csinálni belőlük azon hitben, hogy Vidinbe érkezésükkor egész Magyarország lóra ül és hozzájuk jő. «Talán úgy lehetne, ugymond, ha az öreg urunk élne, de most, hogy hozzánk jőjjön valaki, Isten ne adja». (134-ik levél.) 1738. aprilisban meg is jelennek Vidinben. (135-ik levél.) A fogadtatás ünnepies; júliusban Orsova felé húzódnak s a város alól Vidinbe igazítják vissza őket aug. 26-ikán. Mikes hálálkodik Istennek, hogy megoltalmazta hazánkat a rablástól és «a teátrumról becsületesen leszállíták őket s a vezér minden ceremónia nélkül felada rajtuk és egy valamire

való sem jött hozzájuk». (140-ik levél.) Hat hétig vergődnek Vidinben visszamenőben s aztán a másfélszáznyi magyarságnak Csernavodán kellett telelnie, hová okt. 19-ikén meg is érkeznek. A lélekegyensúlytalan Rákóczy Józsefet megtöri a sok keserűség, fojtott indúlat. November elején úntalan betegeskedése folytán végét járja s 1738 nov. 10-ikén délután két órakor a nagylelkű Mikes karjai közt meghal. E boldogtalan ember többször mondotta Mikesnek, hogy nem hal ő meg Rodostóban, mint atyja. Nem is. «A testet felbontották, a mája mód nélkűl megdagadott volt. . . A testet egy pincébe tétettem, mindaddig ott lesz, míg válasz jön a portától. A testamentumban azt hagyta, hogy atyja mellé temessék, de nem hiszem, hogy megengedjék.[1] Ebben a fejedelemben a mi fogyatkozás volt, nem a természettől volt, hanem a neveltetéstől. Esze szép volt, szíve jó, de a haragról soha meg nem intették. Noha a mindjárt elmúlt, de gyakorta jött elé». (144-ik levél.) 1739. május 14-ikén érkezik vissza a defterdár a konstantinápolyi temetés tilalmával; azért Mikes május utolsó napja estéjén egy ott való görög templomban temeti el. (146-ik levél.)

Mikest végleges rodostói pihenője előtt érthetetlen küldetés zavarja fel, némi édes izgalommal töltvén el lelkét; 1739 májusban jön a parancso-

[1] Thaly Kálmán szerint a porta utóbb mégis megengedte s Józsefet végleg atyja mellé temették. (Thaly: Rákóczy-emlékek Törökországban. 2. kiadás, 210. lap.)

lat, hogy Csáky gróf Vidinbe, Zay báró Kocsinba, Mikes Jászvásárra siessenek. Mily epedés vesz erőt rajta: «Ha Erdélyt meg nem láthatom is, de a köpenyegit meglátom, mert az erdélyi havasok mellett megyünk el. Ha Zágonban sert nem ihatom is, de iszom a Bozza viziből.» Junius 21-ikén már a tett helyen. (146 levél.) Céltalan megrázkódtatás után 1739—40-ik évi telet Bukarestben fagyoskodja át. Végre 1740 junius 21-ikén visszatér Rodostóba. A törzsbujdosók közül már csak négyen vannak.

Még két évtizednyi zajtalan kesergés várt reá, emlékeiben, valláserkölcsi íratok szerkesztésében találva vígasztalást; olvasott, kertészkedett is. Egészsége állandó, csak esztendeig való szembaja gyötri s Toldy szerint valószínűleg e második rodostói tartózkodása folyamán szedte egybe Törökországi Leveleinek gyönyörű, művészi sorozatát, legalább is egy részöket ez időben írta a dolog természetes rendjéből folyólag. Csáky gróf 1757-ben, Zay báró 1758-ban térnek őseikhez. Egyedül marad a régiek közül s reászáll a básbúgi méltóság: a telep főnöksége. Mária-Teréziától kegyelmet remél; ridegen utasítják el a közbenjárást: *Ex Turcia nulla redemptio*[1] és *Nec nominetur in nobis.* Végső éveiben mégis megengedik, hogy írhasson atyjafiainak. Gondviselésszerű fordúlat volt ez, mert e levélváltás döntötte el a Levelek hitelességének kérdését.

[1] Mikesnek: Huszár József, báróhoz intézett leveléből Rodostóból 1760. március 25.

Az utolsó bújdosó még három évig él végső levele keltétől: 1758. dec. 20; meghalt 1761-ben. Porai elvegyűlvén, haza nem hozhatjuk.

Íme, Mikes Kelemen életrajz-vázlata lényegében Törökországi Leveleinek nyomán.

II.

Mikes munkái.

Mikes másnemű irogatásának nyomai 1724-ig vezetnek. (*Az ifjak kalauza*, átdolgozta 1741-ben.) Irományainak tömege valláserkölcsi munka idegen szerzők nyomán, vagy fordítás, jobbadán franciából. *A keresztnek királyi útja* című dolgozását maga küldi Erdélybe 1760-ban. A Nemzeti Múzeumban 1873-tól tizenöt kötet kézírata van.[1] Mély vallásosságának eme tanúin kívül, a mi kincsünk mellett, még egy szépirodalmi tárgyú akad: a *Mulatságos napok* 1745-ből. Becsre össze sem mérhető a *Levelek*-kel; Gomezné,[2] francia írónő műveiből rövidített hat elbeszélés Erdélybe helyezett kerettel; Abafi adta ki a *Nemzeti könyvtár*-ban. 1740-től az ötvenes

[1] A jelzett dolgozatokon kívül Mikes munkái: *Epistoláknak és evangeliumoknak magyarázatja* 4. kötet 1741-ből; *Katekizmus formájára való közönséges oktatások* 2. kötet 1744-ből; *Keresztényi gondolatok* 1747-ből; *A Krisztus Jézus életének historiája* 1748-ból; *A valóságos kereszténveknek tüköre* 1749-ből; *Az izraeliták szokásairól* valószínűleg 1750-ből; *A kereszténveknek szokásiról* feltehetőleg szintén 1750-ből; *Az idő jól eltöltésének módja* talán 1751-ből; *A zsidók és az új testámentomnak historiája* valószínűleg 1754-ből.

[2] Poisson Magdolna Angelica. (1684—1770.)

éveken át valóságos szenvedélylyel űzi az írás mesterségét. Nevét a *Törökországi Levelek* örökítik meg.

III.

Az egyszerű hamuszínű, nem egykorú kötés előtáblája után a levélgyűjteményt Toldy kezeírása címlapozza: «*Mikes Kelemen Törökországi levelei. A szerző sajátkezű példánya. A végén a Mikes 1759-ki eredeti leveléből gr. Mikes Istvánhoz egy kis hasonmás. Toldy Ferencé 1858.*» Majd a címlap alján Bartakovics írása: «*Toldy Ferenc úrtól megszerezte Bartakovics Albert, egri érsek. 1867.*» A könyv negyedrétű. Oldalszáma 445; a Levelek száma 207 darab. Az első Gallipoliból kelt 1717. okt. 10-ikén, az utolsó Rodostóban 1758. dec. 20-ikán. Tehát negyvenegy esztendőt ölelnek át. Az eredetiben sem lapszámozás, sem a levelek számozva nincsenek Mikes részéről.[1] A kéznyomok jellege ugyanazon írásmód, betűvetés, mely a XVI. század végétől a XVIII. századba nyúlólag oly jellegzetesen egyforma alapvonásaiban, mint Balassi Bálint, Pázmány Péter, Lorántffy Zsuzsanna, Rimai János, Zrínyi, a költő, Péchy Simon, Zrínyi Ilona, Kemény János, II. Rákóczy Ferenc, Lónyay Anna, Koháry János, Teleki Mihály, Palocsay György megfigyelt, összehasonlított kezökvonásából megállapítható. A Levelek

Az eredeti példány külsejének leírása.

[1] A meglévő lapszámozást ellenőrizhetés céljából Huttkay, másodkönyvtáros végezte.

Konstantinápolyban, Pérában lakó nénjéhez intézvék; Mikes sajátkezű címzése betűről-betűre ez: «*Constantinápolyba Gróff P.... E..... irot leveli M... K.....*» A külső és belső érvek tömegével vitatja Toldy, hogy ez íratok sohasem voltak postaviselt levelek s P. E. nénje csak amolyan képzeleti lény, mint alaki kelléke a francia sikeres irodalmi formának, melylyel Mikes az akkor széltében dívott naplózás holt anyagát megelevenítette a családásig hű látszatával a valóság lüktetésének. E pontról részletesen külön fejezetben alább.

IV.

A Levelek hitelessége.

Kulcsár István, szombathelyi tanár 1794-ben adja ki először Mikes leveleit «az eredetképpen való magyar kézírásokból». A szép nemzeti ajándék már két emberöltőn át gyönyörködtette az érdeklődőket, midőn kétség, vita támadt a Kulcsár tulajdonát képező kézírásnak hitelessége felől. A töprengés bonyodalmai között szerzi meg Toldy Kulcsárnak eredeti szövegét. A csomó szétbogozásához Toldy nyugalmas lelkessége kellett. Ha a Mikes-család leveles ládájában akad Kelemennek hiteles, sajátkezű levele s az a Kulcsár kinyomatta kézírattal egyezik: a kérdés közörömre dől el. Mikes János gróf Toldy megkeresésére tudatja, hogy irományaik között Kelemennek kezenyoma nincs. E közben értesíti Toldyt Mikó Imre gróf, leányágon Mikesék

leszármazója, Erdély kormányzója, hogy birtokában van Kelemennek egy levele az erre való válasz fogalmazványával együtt, mely kéziratot valamelyik erdélyi lapban ki is adták. Az eredeti levél s a reá való felelet tervezete 1859. decemberben már Toldy kezében van, szóljon ő maga: «A Törökországi Levelek utolsójának kelete Rodostó, dec. 20, 1758; a megküldött eredeti levél Constancinápoly 5. jan. 1759 íratott s így amazzal egykorú s velem mindenki, ki a kézírásokat összevetette, kegyeletes örömmel győződött meg, hogy *a két kéz egy, hogy kéziratom* (a Törökországi Levelek) *Mikes Kelemen autografiája.*» Mikó gróf pedig így Toldyhoz, megküldvén leveles ládájából Kelemen levelét: «Ennek eredeti hitelességéhez, mint ön látni fogja, szó nem férhet. A borítékon látható kézírat, gróf Mikes Istvántól van, ki nekem anyai ágon szüle-atyám volt, a kinek több eredeti kézírata lévén birtokomban, emezt azok után kétségtelenül saját kéziratának ismerem. De egy másik kétségbe nem vonható bizonyítéka a hitelességnek a mellékelt válasz conceptusa, mely az akkori kormányzó «Lecta»-jával van ellátva.» A levélborítékon Mikes Kelemen írása: «*A Monsieur Monsieur le Comte de Mikes en Transilvanie*»; a boríték hátán pedig ifj. Mikes István, gróf, István fiának kezével: «*Mikes Kelemen úr Levele, melyet Konstancinápolyból írt, arra válasza üdvözült édes Attyámnak, G. Mikes István Úrnak A. 1759. 5-ta Jan.*» Ez a levélháton való szokásos iktatás perdöntő bizonyíték Kelemen Mikes

István grófhoz írt levelének hitelessége ügyében, melynek minden vonása, téntája kétségbevonhatatlanúl egyezik a Törökországi Levelek szövegvetésével, Kelemen azonos bájos, kegyes hangját, kifejező modorát, ortografiáját nem is említve. A Törökországi Leveleknek a liceumi könyvtár tulajdonában lévő eredetije végére Toldy által csatolt fakszimele-töredéke a szerző által rokonához írt levélből ez: «*Constancinápoly 5. jan. 1759. Méltóságos Groff Uram, kedves ötsém uram. Szívem örömivel élek a szabadsággal, a melyet vettem a Felséges Királynénak itt levő követtyétől, hogy az urnak, ötsém uramnak írhasak.... Én pediglen az urnak ötsém uramnak atyafiságos emlékezetében ajánlván magomat Maradok Köteles attyafia szolgája Mikes Kelemen.*»

Az összevetés bárkinek szabadságában áll.

V.

A Törökországi Levelek miszszilitásának kérdése és irodalmuk.

A *Törökországi Levelek* irodalmának egyik érdekes, bár a dolog érdemében nem oly fontos, lényegtelen kérdése: vajjon Mikesnél a levél csupán műforma, avagy valóban elküldötte-e P... E..... nénjének kelet szerint s egyátalán ez íratait, szóval a levelek misszilisségének problémája.

Összegezzük e tárgyban támadt véleményeket.

A *Törökországi Leveleket* elsőben *Kulcsár István* adta ki 1794-ben, harminchárom esztendővel Mikes

halála után. «Az olvasóhoz» intézett előszavában adja a Rákóczy-események vázát, de nem számol be, hogy miképpen jutott «az eredetképpen való kézírások»-hoz, kifejezett ítélete sincs a Levelek eredeti, misszilis jellegét illetőleg, ám a bevezetésből joggal következtethető, hogy Kulcsár valódi leveleknek tartotta: «Vedd szívesen, kedves olvasó, Mikesnek, ily bizonyos tanúnak, a levelekbe elhintett s a nénjéhez Konstantinápolyba intézett *tudósításait,* melyek bizonyára egy magyarhoz képest méltók az esméretre.» Kulcsár kiadása nem ütött nagyobb zajt, bizalmatlanúl fogadták, kétségbevonták hitelességét. Ha sokan tetszéssel olvassák is, a hívatásos íróvilág ügyet alig vet rá s Pápay a «*Magyar literatura esmeréte*»-ben nem is említi Mikest.[1]

Mikest a méltatlan homályból, melynek kedves derűlését Szilágyi egyengeti, Toldy emeli ki. Megszerzi a kéziratot s 1861-ben kiadja, rövid életrajz s kritikai tanúlmány csatolásával, **melyben végleg eldönti a kézirat hitelességének kérdését** s a Leveleknek misszilis volta ellen nyilatkozik, melyek Mikes élete végén szerkesztett *emlékirat*nak veendők. Toldy érveit a néne személye körűl csoportosítja s úgy bizonyítja, hogy e levelek soha el nem küldettek s az állítólagos P . . . . E . . . . . puszta képzeleti lény. «Előttem fekszik, mondja Toldy, sajátkezének e drága ereklyéje, mely betűhíven e címet viseli: «Constantinápolyban (-ba) Groff P.... E.....

[1] Toncs Gusztáv: Zágoni Mikes Kelemen élete. 1897.

(hez) irot leveli M... K.....» (Mikes Kelemennek). Az első levél a Gallipoliba érkezés napjáról van keltezve (1717. okt. 10.), az utolsó Rodostóból 1758. dec. 20-ikáról; intézve egy, állítólag Konstantinápolyban lakó nénjéhez, kinek neve, ha a fennírt betűkből s pontokból ki akarnók betűzni: gróf Pekry Eszter lehete, mert azon időben más e betűn kezdődő nevű grófi ház Erdélyben nem virágzott s az E után vetett öt pont más akkor szokásos keresztnévre ily alkalmasan nem magyarázható. . . . . Minden az előadásra fordított mesterség dacára, igen is, jogosúlt azon kétség, mely a levelek, *mint olyanok* ellen emeltetik. tervszerű egészet látunk magunk előtt, melyhez egy, negyven év alatt, különböző alkalmak s lelkiállapotok között s nem egyforma levélírói kedvvel írt levelek gyűjteménye nem hasonlít. Azon belső fejlődés, mely a nézetek, érzések és kifejezésmódban találtatni állíttatik, a mennyiben megvan, más feltételtől függhet, mint a levelezésétől: t. i. én oly egyöntetű alkotást ismerek fel abban, mely igen is, rég gyűlt anyagokból, de azonegy hangúlat sugallata alatt, valódi műszándékból készűlt. De lássuk elébb a külső feltételeket. Mikes a török földre vetődvén, Pérában egy nénjét talál, kivel levelez. A «gróf P.» sigla, a már mondott okból más nevet nem rejthet, ha rejt, mint Pekryt s ezt javallani látszik első szemre gr. Pekry Lőrinc részvétele a Rákóczy-mozgalomban, de genealogiáink nem adnak neki leányt, E . . . . . keresztnevű leányt s egy politikailag meg-

bélyegzett férfi hitvesét. Mert különben képzelhető-e, hogy egy erdélyi grófné tiszta jószántából, önkénytesen Konstantinápolyba száműzze magát, vagy hogy máskép, mintsem száműzött férjének hű követőjeként töltse ott el egész életét. S ha így, miért férjéről ez öszves negyven év alatt legkisebb említés nem fordul elő, ha csak egészségi változásairól is, melyek ennyi idő alatt nem könnyen maradnak el; vagy épen haláláról? Mert nem Rákóczyval vonulván ki, a szatmári béke után kelle egyenesen Törökországba futnia s így a levelek utolsóját véve határul, negyvenkét évig ott ülnie. S mint van, hogy nem tudunk menekültet az előkelők sorából, ki az idétt Konstantinápolyban töltötte életét? S mi tartotta e nőt Pérához kötve, midőn Rodostón egy kedves öcs és honfiai körében sokkal honosabb életet élhete?» Toldy folytatólag így fűzi érvelését: feltűnő, hogy a néne egészsége ingadozásáról oly rengeteg idő alatt szó sincs a levelekben, pedig e fontos változásról esett volna beszéd, mikor a szerető öcs oly gyöngéden s számtalanszor ajánlja annak vígyázását. S Mikes, ki könyvalakba szedendő össze irományait, azokat vagy visszaszedte nénjétől vagy a megküldés előtt még másolgatta le magának, miért nem gyűjtötte egybe a nénje leveleit e nyájas, lelkes, édes válaszokat, melyeket magasztalni nem győz, vagy miért nem tesz ez észszerű műveletéről említést sem? Hogy nénjének az 1730-ik évi konstantinápolyi lázadást leírhassa, nénjét félesztendőre Paflagoniába

és Bythiniába telepíti. Sokszor közöl vele oly eseményeket Rodostóból, melyeket a néni a fővárosban lakván, előbb tudhatott; néha levélileg tudatja, mit végzett ő, Mikes, Konstantinápolyban, pedig már csak fel nem tehető, hogy az aprólékos, figyelmes Mikes elkerülje nénje háza táját a tett helyen járván; és ha áll a levelek keltezése, mint jutnak Mikes tudomására nyolc-tíz nap alatt európai események az akkori nehézkes hírszolgálat idején? Toldy szerint tehát Mikes nem valódi, postánfordult leveleket írt, de «*Memoirokat szerkesztett elveszendő papírosaiból még pedig levélalakban, mire példákat az előtte jól ismert francia irodalom szám nélkül nyújta.*»

Miklós Ferenc,[1] ki merőben ellentétes állást foglal el Toldyval szemben s a Leveleket misszilisekneк tartja, ügyesen jegyzi meg: «Toldy abból indúl ki, hogy a *P* után négy, az *E* után öt pont van, azt hiszi tehát, hogy P csak Pekryt jelenthet, E pedig csak Esztert. De hogy feltevése nem helyes, abból látszik, hogy akkor az *M* utáni három és K után öt pont sem jelenthetné Mikes Kelement, az pedig nem tételezhető föl, hogy amott ügyelt volna, hogy a pontok száma éppen megfeleljen a betűk számának, emitt pedig nem. Aztán miért nevezné nénjét épen leánykori nevén? Nem valószínűbb, hogy a férje nevén szólítja? Az összes emigránsok

[1] *Miklós Ferenc: Mikes Törökországi Leveleiről*, két közlemény; Szilády Áron: Irodalomtörténeti Közlemények. Budapest, 1904. 3- és 4-ik füzet.

nevei pedig nem maradtak fenn, miért nem létezhetett tehát egy P nevű gróf, a ki vagy maga vagy a kinek a családja bármily oknál fogva Perában lakott?» Majd így folytatja Miklós Ferenc kevésbbé szerencsésen: «Toldy azon érvelése tehát, hogy egy P. E. nevű grófné akkor Konstantinápolyban nem létezett, *mert arról hiteles adataink nincsenek*, nem fogadható el»; hisz valakinek nem léte enmagából folyólag zárja ki a létről s a nem létről szóló «hiteles adatok»-at s mivel a létel mellett éppen hiteles adatok eleddig nem szólnak s mivel Miklós Ferenc szerint a néne nem képzelt, de valódi személy, tehát: «Affirmanti incumbit probatio». Az sem helyes analogiája az érdemes kutatónak, még feltevésképpen sem: «.... ez a néne létezett és P. E.-nek hívták, mert (Mikes) *a maga nevét is helyesen jelzi M. K.-val*», mert, hogy a M. K. helyes jelzés csakugyan Mikes Kelemen nevét rejti, e tényt a levélköteten kivűl eső s vele csak szabályszerű összevetés útján összefüggő hiteles, írásos történeti adat igazolja, t. i. a teljes névaláírásos már idézett levél szövegírásának azonos volta a Törökországi Levelek írásával. És ha M. K. helyességéből P. E. helyességére lehet következtetni, akkor P. E.-nek meg viszonosan M. K.-ra kellene világot vetnie, már pedig a viszonosság e megfordíthatására minden pozitiv adat hiányzik a jóhiszemű feltevéseken s következtetéseken kivűl. Miklós Ferenc szerint úgy Toldynak, mint Császárnak s Toncsnak aggodalmaskodó kérdései a Levelek misszilis volta

ellenében, melyek külső érveken felül Mikes feljegyzéseinek lélektanából merítvék: «. . . . csupa erőszakosan felvetett dolog, olyan természetű kérdések, melyeknek semmi bizonyító erejük nincsen. Mert ha mindezekre Mikestől nem kapunk feleletet, következik-e már most ebből, hogy a néne nem létezett?» Miklós Ferenc aztán maga oldogatja a csomópontokat Mikes helyett, bármily búvárlással, tudással és jóhiszeműséggel, *érvelése: egyetemesen határozott állítását, hogy a Törökországi Levelek misszilis levelek s a néne létezett, nem emelik ki a kérdést az egyéni vélemények ködéből dönthetetlen pozitivum alapján.* Vajha pedig sikerülne s megkapnók a hidat összekötőleg a Levelek bájos természetessége s ama külső és belső adatok között, melyek a misszilisség ellen szólva: a tárgyilagos végítéletet felfüggesztik.

Szilágyi Sándor még Toldy előtt behatóan taglalja *Erdély irodalomtörténeté*-ben[1] a Törökországi Leveleket. Az 1861-ik évben való kiadás után újabban felszólal s az iratok misszilis voltát erősíti: esetről-esetre írt, nénjének megküldött valóságos levelek s nem egyhúzamban, műgonddal szerkesztett alkotás, legkevésbbé a szerző élete alkonyára eső folyamatos készítmény. Ám beszéljen maga Szilágyi: «Mikes Törökországi Leveleiről Toldy sajátságos véleményt nyilvánított. Szerinte Kelemenünk folytonosan vezetett naplót, mely néma megbízottja volt csendesen tűrő-, váró- és reménylő

[1] Budapesti Szemle 1859. VI. k.

keblének. Ezekből az elveszendő papírosaiból memoirokat szerkesztett levélalakban a francia irodalom példájára. . . E vélemény aztán gr. P. E.-t ideállá tenné. *Lehet, habár nem hiszem,* hogy gr. P. E. csak eszménykép volt, egy név, melyet forrón tisztelt s melyhez nem küldözgetett leveleket. *De nem hiszem, hogy a munkát, úgy, a mint van, élete végén írta vagy szerkesztette volna.* Betűszerinti értelemben veszem e szavait: — *Az első levelemet a midőn a néném nek írtam, huszonhét esztendős voltam, eztet pedig a hatvankilencedikben írom.* Azután hasonlítsuk csak össze későbbi leveleit a Huszárhoz írottal; ugyanazon hang és rezignáció. De hasonlítsuk össze a korábbiakkal, hangban és gondolkodásban megtaláljuk a különbséget: ugyanazt, mely magukban a konstantinápolyi levelekben is nyilvánúl. E levelek elsejét egy erőteljes, kedélyes, csüggedni nem tudó férfi s harminc év múlva az utolsót egy számkivetésben megőszült agynak tollából vesszük, kinek már kedélye is átváltozott s ki a lemondás nyugodtságával forgatja tollát. Ez átalakúlás történetét nyomon kisérhetjük, a mint a csapások egy-egy reményvirágot leszakasztanak s a mint az évek őszítik haját, érlelik kedélyét. A szerencsétlenség föl nem vevése rezignációba megy át, a szeszélyes kedvcsapongásnak borúlt lemondás ad helyet. Itt már nincs reménye, eltűnt hite egy jobb jövőben, visszanéz a múltra, hol bajtársait egymásután eltemette, a hazára, melynek földjével még porai sem vegyűlhetnek. Pedig sokáig

bízott annak megláthatásában s türelmetlenül várta a perceket, hogy zágoni csendes magányában megpihenhessen. És épen ilyen erős, kitartó vonzalom nyilatkozik leveleiben övéi, különösen nénje irányában. Az a gyöngéd finomság, melyet minden sora lehel, az az aggódó tudakozódás, melylyel állapotjáról kérdezősködik, mély és őszinte érzelem kifolyása, melyben semmi keresettség, semmi a mi nem őszinte. S ez érzelem nem is változott, utolsó szavában is oly nemes, tiszta maradt, mint első levelében».

Szilágyinak e gyönyörű, bensőből merített érvelése világosabbá teszi azon véleményt, mely kizárja a Leveleknek, mint egységes műnek Mikes utolsó éveiben való megszerkesztését; hisz alább be is számolunk keletkezésök idejével: a hangúlat természetes fejlése és esése, majd az előttem fekvő eredeti példány papirosának szakaszok szerint való különbsége, írásmodorának változása, a tinta kü lönfélesége nyomán kétségtelenül megállapítható, hogy *nagyobb időközökben ír, még pedig másol.* De mindez nem oldja meg P. E. grófné tényleges létezésének s a Levelek misszilisségének kérdését.

Abafi Lajos, a *Mulatságos napok*-nak és a *Törökországi Levelek* ismételt kiadója úgy véli, hogy ez utóbbiak *sem nem levelek, sem nem irodalmi alkotás, hanem levélalakú hivatalos napló, Mikes által Rákóczy megbízásából szerkesztve.* Az eredeti el is veszett s a megmaradt, de hiteles

Mikes-féle kéziratú példány csupán ennek kisebb-nagyobb időközű másolata.

Gyulai Pál szerint a *Levelek háromcsoportú irodalmi munka,* melyet Mikes ifjú-, férfi- és aggkorában alkotott.

Császár Elemér[1] gonddal hozza vonatkozásba az eddig felmerült véleményeket s megállapítván a találkozó pontokat, úgy találja, hogy a Levelek korántsem egyszerre, de szakaszokban készült irodalmi mű. Sem nem levelek, sem nem napló, önálló műbecsű munka, melyet Mikes évtizedes fáradozás gyümölcséül állított elő.

Mindezen alapok figyelembe vételével írja meg Toncs Gusztáv értékes s már idézett tanúlmányát: Zágoni Mikes Kelemen életét. Kutatásainak eredményét a következő öt pontban tételesíti: *a)* A levelek napló alapján készűltek; a napló nyomai bennök felismerhetők; Mikes a napló adatait csoportosítva dolgozza fel. *b)* Mikes az egyes leveleket legtöbbször később írja meg, mint az eseményt naplójába bejegyzi. *c)* Végleges irodalmi formájukat egész csoportok évekkel később nyerték, pl. a Rodostóban való megtelepedés előtti időből kelt levelek. *d)* Mikes a leveleken egész törökországi élete folyamán munkálkodott s bizonyára számos részletet többször is átdolgozott. *e) A néne alakja nem történeti személy, hanem művészi alkotás.*

Miklós Ferenc már idézett tanúlmányában,

[1] Császár Elemér: Mikes Kelemen Törökországi Leveleinek keletkezése. Irodalomtört. Közl. 1895.

melyben nézetéért való lelkesedésével a kutatás lelkiismeretessége kapcsolódik, célúl tűzi ki, hogy «Császár és Toncs álláspontjával szemben kimutassa: mi állapítható meg pozitiv eredményképpen és mi nem.»

Álláspontja Miklósnak az, hogy a Levelek miszszilisek, a néne valódi személy, sőt Thaly Kálmán[1] nyomán már határozottan rá is mutat e rejtelmes úrasszony kilétére. Thaly ugyanis bizonyos *Elisabeth Spax* nevű előkelő hölgyről emlékezik, kinek neve a rodostói anyakönyvekben 1740-től többször fordúl elő összefüggésben úri esküvőkkel s keresztelőkkel, mint tanú s komaasszony. «Thaly abbeli véleményének ad kifejezést, úgymond Miklós, hogy ennek az asszonynak a nevét pater Luvari elferdítve írta be és talán *Paksy* lehetett, a mi igen valószínű, mert Paksy régebben, mint Paxy, Pax (ebből Spax) tényleg előfordúl.[2] Férje nem említtetik; de volt Ágnes nevű fogadott leánya, ki 1742-ben Szathmáry Istvánhoz ment feleségűl. Ez adatok igen közelfekvők ahhoz, hogy ebben az Elisabeth Spax *Paksy Erzsébet*-ben (P.... E....!) nem azt az egyik özvegyasszonyt, a kit Mikes a Bercsényiék körében említ, mint a hogy Thaly Kálmán hiszi, *hanem magát Mikes nénjét* keressük. S feltevésünket támogatja azon körűlmény is, hogy e nő két ízben Mikesnek komatársa volt, vele körűlbelűl egyidős (miután leánya 1742-ben

[1] Thaly Kálmán: Rákóczy-emlékek Törökországban. 1893.

[2] Nagy Iván: Magyarország családai.

ment férjhez), s 1758. szept. 19-ikén halt meg. Így Mikes utolsó levelét nem levélnek, hanem harmonikus befejezésképpen kevéssel nénje halála után írta volna meg, a mi tartalmát és hangját tekintve (a halálról elmélkedik!) nem is lehetetlen.»

Toldy álláspontját fogadva el Császár, hogy t. i. a levelek nem misszilisek, ez utóbbi a mester alanyi érvelését tárgyilagos adatokkal toldja meg, egybefűzvén amaz *anakronizmusokat,* melyek alaposan döntögetik a Levelek postaviselt voltának véleményét. Figyelemre méltó ezekkel szemben Miklós Ferenc védekezése: a 100-ik levélben 1733. december 4-ikén Mikes megemlíti a lengyel örökösödési háborút: Szaniszlót cserben hagyják a lengyelek s Varsóból elfelé kell sietnie. Ez esemény december elején történvén, *miképpen írhatott Mikes e tényről már december 4-ikén?* Császár e fogós kérdésével szemben Miklós: Hermann történetíróra hivatkozik, ki Geschichte des russischen Staates című munkájában (IV. 557. l.) kimutatja, hogy Szaniszló már október 5-ikén nem volt Varsóban. *A 199-ik levélben Kelemenünk már 1756. április 30-án értesül az angol-francia hadüzenetről, holott ez csak augusztusban esett meg.* Miklós e pontban utal az angoloknak és franciáknak már 1754-től húzódó ellenséges maguktartására, Amerikában és Indiában elszedik egymás hajóit; biztos volt tehát, hogy előbb-utóbb nyílt, bemondott fegyverre kerül a dolog, ennek szelét Mikes már áprilisban vehette a francia követtől s már mint

tényről számol be. Ez az érv magában hordja gyengeségét. A gondos diplomácia, melynek kenyere a titkolózó hallgatás, ugyan mi címen állt volna szóba a magába mélyedt, szegény Kelemennel. *Az aacheni békét már 1748. április 15-ikén jelzi, holott ezt félévvel később október 16-ikán kötötték meg.* Miklós válasza: «Mikes csak a magyar királyné s a francia király megbéküléséről beszél és Arneth szerint (Geschichte Maria Theresiens III.) a franciák és Mária Terézia közt az egyezség már *februárban* köttetett meg, csak színleg folytatták még a háborút, hogy az angolokat félrevezessék. Ezt Mikes a francia követtől szintén tudhatta már áprilisban.» Fönnebb való megjegyzésemhez csupán ezt adom még: de Mikes 171-ik levelében kifejezetten, hivatalos, egyetemes, tételes, befejezett békéről beszél április 15-ik kelettel: «Immár a keresztyének is megbékéltek. Ennek a holnapnak a kezdetin volt meg a békeség a magyar királyné és a francia király között. Ugyanabban *a békeségben engede a magyar királyné Olaszországban két vagy három tartományt Dom Filepnek.* Legyen hosszas a békeség, de a királyok között csak támad valamely per, amelyet az álgyú prókátorokkal folytatják.» *A porosz-osztrák háború kitörését 1756-ban és Szászország elfoglalását már áprilisban említi, míg a harc csak augusztusban tört ki és Saxoniát csak az év végén foglalták el a poroszok;* a 199-ik levélben 1756. április 30-ik kelettel ugyanis így írt Mikes: «A prussus ebben

a holnapban kezdé el a királyné ellen ok nélkül a hadakozást és foglalá el igazságtalanúl Saxoniát.» Ezen érvvel szemben arra hívatkozik Miklós, hogy az idéztem mondat a levél végére utólag függesztetett oda, az előbbi levéllel összefüggésben nincs s a következő 1757. január 17-ikén kelt levél írásmodorával egyezik, mint a tinta is mutatja. Szigorúan megvizsgáltam az eredetiben a vitás helyet s igaz ugyan, hogy a lapkezdet öt sora felülről vastagabb vonású, de az előző mondat két utolsó sora, mely a szövegtesttel értelmileg összefügg, írásmódban, tintában azonos teljesen az utólag odacsapottnak vélt, idézett mondattal. Különben, miért ne kezdte volna a porosz-osztrák háború tudósításával 200-ik, következő levelét; micsoda belső vagy külső szerkesztési arány kívánta volna az utólagos odacsatolást a 199-ik levél végére, midőn azon frissiben írja s kezdi, Miklós szerint, a 200-ikat? Három pontban Miklós is belátja a megvilágosítás lehetetlenségét: «*Hanem hogy egyes dolgokról meglepően hamar értesít, azt már bajosan lehet megmagyarázni. Hogy pl. az 1734. julius 18-ikán való philipsburgi ütközetről már julius 27-ikén pontos adatokat közöl,* vagy *1742. junius 15-ikén már tud a boroszlói békéről* és *1757. november 29-ikén a poroszoknak Boroszló mellett való vereségéről, azt tényleg csak úgy lehet megérteni, ha feltételezzük, hogy az illető leveleket később írta, mint a hogy keltezve vannak, ha csak napokkal is.*»

Történeti adatok állják tehát útját a Levelek misszilis jellegének, mely adatok ellen való érvelés részben igen gyenge, puszta feltevés; részben pedig meg sem kisérelhető cáfolatuk. S kivételképpen a beismert három ellenmondás alapján biztosan következtethetünk a részből az egészre, értve ez utóbbi alatt a történelmi ellenmondások ellen való viaskodás mezejét. Fontos dolgok ezek, a mennyiben fontosnak véljük a Levelek misszilitásának kérdését.

Egy a tény, hogy valamennyi kavargó vélemény két, a kútba dobott kő körül gyűrűzik. Egyik az alapvető mesteré, ki szerint a levelek nem küldettek el soha, emlékírat, melyet Mikes élete alkonyán szinte egyszeriben szerkesztett; a másik Szilágyié, mely tagadja a szó szoros értelmében vett folyamatos szerkesztést, főképpen az élet végén való összeírást s a Levelek misszilisek.

Minden többi vélemény e két ütköző-pont űzés-fűzéséből, több-kevesebb szerencsével való összevonatkoztatásából ered, de annyi szépséges jóakarattal és tudással, hogy egyátalán e nemes szellemi tornát bűn volna puszta szóhűvelyezésnek minősíteni.

A még meg nem levő konkrét adatok hiányára, az eddig való tiszteletre méltó kutatás előtt, mint a majd csak összetömörülő aranyszemek előtt hódolattal hajolva, két körforgó véleményt, envallomást idézek. Egyik Császáré: «A két vélemény közül azonban, értve Toldy és Szilágyiét, sem az egyiket,

sem a másikat nem lehet elfogadni s a vitatkozás így meddő volt, mert *Mikes leveleiről pozitive csak annyit tudunk, hogy semmit sem tudunk*». Annak a bizonyos görög bölcsnek rezignációja ez, ki éppen ezen mondatát nem adta volna egy világért s e mondatáért élt, küzközött és e mondat: sír-emléke.[1] A másik a lelkes Miklós Ferencé: «Ma az általános nézet az, hogy *Mikes Törökországi Levelei nem misszilisek.* Ezt a felfogást bizonyára az én vizsgálódásaim eredménye sem fogja megdönteni; de tartok tőle, hogy *valami véletlen felfedezések egy csapásra döntik majd halomra mindazt, a mit erről írtak* s ki fog derűlni, hogy írta Mikes azokat a gyönyörű szép leveleket».

Osztva Miklós Ferencnek tárgya, illetve megértve témája iránt való tudatos lelkesedését, a következőkben felelek, helyesbűl egészítem ki őt: maga is, idézett szövege szerint, tisztában lévén a kérdésnek véleménye szerint való jobbrafordíthatatlanságával: egyezőbbnek tartom szellemnemességével, ha egyátalán nem tartana attól, hogy véletlen felfedezések az ő álláspontját igazolják. Szerintem e nemben csupán egyetlen «véletlen» képzelhető hisztorikokritikai szempontból. És pedig így, ha a csomagozott eredeti, tényleg utóbb, fűzeteiben bekötött levélköteg a valódi misszilis levelek mása, a besorozott eredeti levelek lemásoltjainak kettőszázhét

[1] «Az ember csak azt tudja, hogy semmit sem tud»: *Arkesilaos*, szkeptikus bölcselő Krisztus előtt harmadfélszázaddal. «Az ember azt sem tudja, hogy semmit sem tud»: *Karneades.*

darabja közül valamelyik majd csak előkerül, ha századosporosan is, persze mint küldött levélnek címmel is kell majd bírnia, mint előkerült Toldy felkérésére az ős-levelesládából azon írat is, mely a Törökországi Levelek Mikes-hitelességét kétségen felül helyezte. És majd a címből kitűnik határozottsággal a P. E. grófné eredő neve is. A kettőszázhét levél lapjai csak nem szállingózhattak el annyira, hogy az oknyomozó kutatás a reményt is feladja ez irányban. Ez egyetlen helyes nyomon való kutatást szemrevalólag helyettesítheti a vélemények árja, de nem dönt el semmit, soha; hisz a misszilisség föltevéses alapja is csak úgy állhat meg, hogy Mikes a leveleket a nénjétől vagy visszavette s úgy másolta könyvbe szakonkint, sorozatosan, vagy előbb iktatta az eredeti, elküldött fogalmazványokat másoló-könyvébe. Különös, hogy senki sem említi, mintha természetes volna az értetődésben az a csekélység, miről az eredetiben nem gyönyörködhetők nem vehettek tudomást, hogy az eredeti, *hitelesen Mikes kéziratát képező másoló-könyv* egyátalán nem bír sorhelyzetileg sem a misszilis levelek után, esetleg előzetes leírásának jellegével. Semmi tagolás a leírásban, a dátumok mintha csupán az anyaghalmazt különítenék, míg az első levél fölé helyezett fölírat, mily hívalkodva viseli a könyvcím jellegét a betűvetés arányosításában is. Az összes levelek leírása folyamatos. Két oldalon néha három dátumú levél is azonegyidejű tinta, sor- és írásjelleggel.

Míg a lemásolt levelek valamelyikének, hisz kettőszázhét lappanghat, pusztúlhatott és létezhetik a homályban, valamelyike elő nem kerül címzéssel, a P. E. léte s a levelek misszilis volta fölött való kedves vita, körülbelül olyan értékű, mint a fölött tusakodni: Góliátot Dávid parittyaköve jobb-, vagy balhalántékon találta-e? És az a véletlen, melytől Miklós tart, hogy mint felfedezés halomra dönt mindent, a mit e kérdésről írtak, csak hadd jöjjön; a világosság sohasem árt, de használ és éltet s csak újabb fénybe helyezné a dönthetetlen tényt, hogy *Mikes írott emléket hagyott, gyönyörű és lényegében fönségesen nemes, kor- és stílusjelző szöveget s az eredeti kézirata megvan, mely az egri érsekmegyei könyvtár féltve őrizett s tisztelt nemzeti kincse.* Több tény eddig nincs kiderítve s hogy elküldte-e leveleit és kinek: a döntő lényeg szempontjából mellékes s e még nem tisztázhatott pontok fölött való nemes irodalmi versengés csak bizonyság a főtárgy fontossága mellett: az oly gyümölcsöző nemzeti tudományos készség tanúságául.

Mint a hívatolt nemzeti kincs eredeti példányának másodőre, évek során át napról-napra telíthettem benne kedvemet. Telt is. Az eredeti kézirat gyönyörűséges élvezete késztetett az őt igazoló és föléje borúló tudományos, de soha szárazon nem vitató elméletek vizsgálására. Mindig úgy képzeltem, hogy sokan kapaszkodnak valami nagyon szép, édes dologba, de mindíg nemesen s ha eltérünk véleményben, az csak annyit jelent, hogy

mindenikünk igazabbat, szebbet, jobbat akar arról szólni, a mi önmagában bírja szépségét és igazságát.

Ez alapon elfogadva az alapvető mester Toldynak alfáját a tárgyban, hogy a Törökországi Levelek eredeti példánya kétségen kivül Mikes kezeírása s kritikai adatok hiányában aláírva a Leveleknek nem misszilis voltát; Szilágyiból azt tartom meg, hogy a Levelek nem Mikes élete végén egyfolytában íródtak; simúlva Abafi véleményéhez, ki szerint a Levelek levélalakú naplózás, megbecsülöm Gyulai Pál hármas elosztását az író ifjú, férfi és agg kora szerint a megírásban; Császár történelmi-kritikai érveit a Levelek nem misszilis volta mellett segédül véve, fontosnak minősítem Toncsnak öt pontban összegezett kutatási eredményét s végezetre feltűnően érdekesnek tartom Miklósnak a P. E. grófnő nevének megfejtési kísérletét Thaly alapján. Vitán fölül foglalkozott a Levelekkel Beöthy Zsolt, mesteri módon minősítvén Mikes prózáját. Hozzászóltak: Erődi Béla, Erdélyi János, Baráth Ferenc, Bánóczi József, Négyessy László.

Mindezen előrevetített, egyeztető pontok alapján egyéni véleményem tételesen szövegezve ez:

1. Mikes Kelemennek Törökországi Levelei a szerzőnek, mondjuk: írójuknak az egri érsekmegyei könyvtárban őrízett eredeti példánya hitelesen Mikes Kelemennek saját kezeírása.

2. E Levelek nem misszilisek, konkrét, döntőadat híján s az ellenérvek súlya folytán az ügy jelen állásában.

3. Mikes nem élete végén rótta egybe őket, de kora szokása szerint jegyezgetett. Élt a lelkében bizonyos női eszmény, talán éppen az a bizonyos eleddig kikutathatatlan P. E. grófné; a magába mélyedő ember minden költészetét, eszményi hevülését, fékezve a helyzet változhatatlansága által, e hölgy köré fonja: lelke, kedélye minden melegségét, anyát, testvért, barátot találva benne a képzeletben; a mit ő gondolt és érezett a tiszta, korral nem változó ideálban helyezte el a tényköröl-mények szövegezett keretében.

4. Papírra vetett lelke-élesztette enbeszélgetése éppen nem célzatos munka. *Csak megvan a remekírás.* Maga *Levelek*-nek címezi, nem is gondolva, hogy irodalmi formába önt remeket francia példa nyomán. Minden nagy mű, mely irodalmat fakaszt, szinte ösztönszerűleg ömlődött.

5. Korával vele öregűlő ideáljának írásosan adva át lelkét: a szövegtömörítésben megtetszik az ifjú, férfiú és agg szaka. Tehát időnkint, csoportosan foglal össze.

6. Mikes levelei igenis irodalmi mű, de nem a szerző tudatos szerkesztése, de az utókor aranyleletének minden kritikát megálló utóítélete alapján.

7. Következésképpen meddő vitának minősíthető, vajjon Mikes emlékíratnak, naplónak, átalában műgonddal fogalmazott irodalmi műnek szánta-e levélfűzeteit. Ő maga «Levelek»-nek címezi, melyeket, hogy elküldött-e valóságban, szintén lényegtelen részletkérdés, melyet kétségen felül

csak az a szerencsés körülmény dönthet el, ha a kettőszázhét darab levél közül legalább egyetlen is megkerül, összevágva a másolókönyvben való szöveggel; ez ereklyének, mint misszilis levélnek, címzéssel is kell bírnia, még pedig az akkori idők szokása szerint a levéllap külső részén, e szerencsés lelet címzése döntheti el véglegesen a «néne» kilétének kérdését is. Ha pedig e «Levelek» csak forma, melyekbe minden célzatos műgond nélkül, de Isten-adta tehetségének minden kedélyi melegével, gondolkodásának tiszta nemességével és a leíró, elbeszélő képessége minden bájával a maga mulatságára jegyzeteit időközökben csoportosan egységessé kerekíti: akkor e Levelek csakugyan úgy termettek, mint az illatos virág s zamatos gyümölcs. A munka hangjának természetességéből, közvetetlenségéből, a «néne» iránt való rajongó szeretet és nyilvánvaló gyöngédségből s a szerkezet szövegének megszólamlásig eleven fordúlataiból, szóval magából a másolókönyvből meríteni az alapot a Levelek misszilis voltára: segítő érv lehet, de döntő adat a csomagon kívül eső, külső körülményből állapítható meg csak, mert nem áll az föltétlenül, hogy képzelt lénynek nem lehet úgy írni, mint valódinak, hisz a kik a tanúlságos, gyümölcsöző magányt szeretik, jól tudják, hogy benyomásaink, szemlélődésünk keretében gondolataink, érzelmeink az elragadtatás fokáig emelkedhetnek egy-egy eszmény köré fűzve, fonódva, most már csak kifejező erő kell, hogy belső vilá-

gunk gazdagsága kifejezett költészetté magasúljon. Mikes művészi tehetsége épen azon sarkallik, hogy «Levelek»-nek címzett jegyzéseit a megejtésig a valóság színével hatotta át. Hogy aztán az irodalom e remeket mely szakba helyezi, mily műfajnak minősíti: más kérdés. Hány gyönyörű alkotást osztályoznak, soroznak ide vagy oda a szerző tudta nélkül, sőt szándéka ellenére. A művészé a teremtés, az irodalomtörténetíróé a magyarázás, minősítés, az ütköző pontok tisztázása, de nem úgy, hogy kritikán felül álló, ténybeli bizonyítékok nélkül: kiki a magáét csalhatatlannak tartva, olykor ily homályos kérdésben elveszítse a tárgyilagos, nyugodt alapot, melyre helyezkedvén, bizony nem találjuk helyénvalónak az ily felkiáltást, minő a Miklósé is «Hogy egy tudós, mint Toldy akkorát tévedhetett», ha mindjárt azon csakugyan valószínűtlen állítását is cáfolja az atyamesternek, hogy a Levelek Mikes élete végén írott mémoire.

Minél tisztábban ragyog valamely igazság, annál mellékesebbek körülményei létrejöttének. Shakespeare életéből is csupa közönséges dolog, a mit tudunk. A nagy zsenik életfolyása nincs arányban műveikkel. A főigazság fölött való közöröm, hogy a Levelek hitelesen Mikes kezeírása s a mester, öntudatlanúl vagy tudatosan: az mindegy, műremeket alkotott, mely nem csak a XVIII. századra boruló lelketlen irodalmi sivárság vígasztalása,[1] de mostanság is valóságos eleven nem-

[1] Faludi Ferenc és Amade László mellett.

zeti kincs, melynek irodalmi és történelmi becse az idővel csak öregbedik s a szépstilus terén e mű úttörő, e tényekkel, mint főigazsággal szemben a részletkérdések s viták bármily érdekesek, de jelentéktelenek: *határozott eredmény nélkül.* Ha pedig valamikor P. E. grófné, az aranyos néne személye tisztázódnék, nem azon fogunk csodálkozni, hogy megvan, hanem hogy eddig nem ismertük. Megjelöltem történelem-kritikailag egyedül lehetséges módját a misszilitás s a néne kérdésének eldöntésére nézve, míg ez beválhatik, ne tegyünk a szertelen föltevések során úgy mint a gyermek, ki hogy lássa miből van, miből készült tárgya: elgyötri, kifordítja, megcsonkítja, összetöri-zúzza azt.

VI.

Az eredeti példány hogy került Magyarországba Rodostóból. És hogy az egri érsekmegyei könyvtár tulajdonába?

Az eredeti Törökországi Levelek Magyarországba kerülésének miként jére nézve két tekintély véleményét közlöm. Tóth Andrásnak, Bercsényi tisztjének fia: Ferenc Franciaországban tűzértisztkedik, mint ilyen fordúl meg Konstantinápolyban 1762-ben; érdeklődése természetes bujdosó honfitársai után, kiknek szomorú fészkük alig hogy kihűlt s az ereklyét, becsét teljességében tán nem is sejtve, mint magyar írást «szerencsésen megmenthette». Tóth Ferenc a francia forradalom viharai elől hazájába térve, Tarcsán lakott Vasmegyében, megismerkedik a szombathelyi lelkes Kulcsárral

s Tóth Ferencnek halála után (1793. szept. 22.) ennek jut birtokába s Kulcsár 1794-ben sajtó alá bocsátja. Ez Toldy álláspontja, az adatok igen logikus összefüggésével. Érdekes, hogy a cenzor «imprimatur»-ja [1] a Levelek utolsó oldalán még 1792. júl. 10-én kelt, de Kulcsár talán nem lévén biztos Mikes személye felől még akkoriban: tartózkodott a mohó megjelentetéstől. A tudós Thaly Kálmán szerint: [2] valami Mészáros nevű Szolnokról való magyar, kinek Konstantinápolyban akadván sora, kegyeletből felkeresi Rodostót s itt a Rákóczy-telep Horváth nevű szolgájától megkapja az írásokat, ez a Horváth 1786-ban Wien-ben üzleti ügyben fordúlván meg, az ott való szárnyukat bontogató magyar írói körrel érintkezésbe lép s átadja nékik az ereklyét, kiknek révén a figyelmes Kulcsár birtokába kerül. A fődolog az, hogy megvan s ebben örömünk azonos. Nevezett Horváth Istvánról mondják, hogy Rákóczy papja az egyház megtakarított pénzéből váltotta ki a török gályarabságból. Mészáros a kéziratot tulaj-

[1] A Törökországi Levelek utolsó beírt 445-ik oldalán olvasható az eredeti példányban: «Imprimatur Mathias Rietalle Cens. Libr. ad Exc. Cons. R. Ltle Hung. Omissis, quae deleta sunt. Budae 10. July. 1792. Loco manuscripti mittatur Explar. impressum ad officium Cens. Libr.» Magyarúl: «Kinyomható. Rietalle Mátyás könyvcensor a magyar kir. helytartótanácsnál. A törült részek mellőzendők. Budán júl 10. 1792. A kézirat helyett egy nyomatott példány küldendő a könyvcensori hivatalnak». A 445-ik oldal után még tizenöt üres oldal következik Mikes levélpapíranyagából, kis félholdszerű molyátrágással. A beírt lapok egytől-egyig épek.

[2] Thaly: Ki hozta vissza a hazába Mikes kéziratait? Századok. 1874.

donképpen a Wienben nevelősködő és íróskodó Görög Demeternek ajándékozta, ki ugyanott társszerkesztője volt *Hadi és más nevezetes Történetek* című magyar hetilapnak, melyet később *Hírmondóra* változtattak. Görög adja át Kulcsárnak. Toldy Ferenc 1858-ban veszi tulajdonába, kitől 1867-ben Bartakovics, egri érsek szerzi meg, ez meg *az egri érsekmegyei* könyvtárnak adományozza.

VII.

A Levelek keletkezésének ideje.

A keltezés szerint 41 esztendőt átölelő levélcsoport keletkezésének idejére nézve, lévén a levélforma puszta irodalmi műfaj, világos, hogy az időrendi keltezés nem irányadó, bár a művészet minden ügyességével kelti Mikes az adott alkalom látszatát. Mikes sorozatos naplójegyzeteit dolgozta fel. Mily időszakokban, az más kérdés Toldy szerint: «Kétségen kívül második rodostói tartózkodása (1740—1761) idejében keletkezett avúlhatatlan szépségű munkája». Az bizonyos, hogy stilus tekintetében egységesebb e mű, semhogy 41 év folyamatos változásait észrevennők benne. Viszont célzatos emlékíratról sem lehet szó, mert akkor szembetűnő volna az aprólékos egybekapcsolódás s valami gyűjtő, világító vezéreszme, mint szándék és aránylag, tekintve a munka fizikai kicsiségét, a szerkesztés rövid ideje; ám ha a kéznyom ugyanegy is, de a téntanyom csoportosan frissebb, avatagabb volta: nyilván észlelhető. Abafi Lajos a

papír vízjegyeitől kért tanácsot vonatkozásban egyéb írásai anyagával és úgy találta, hogy a Levelek húzamosabb és szakokra oszló idő gyümölcse; jelesül a javarész papírjának vízjegye az 1724. és 1741. évek között írott vallásos munkák papírosának vízjegyével összevág s így nagyobb rész megvolt előbb később szerkesztett egyéb íratainál. Mindenesetre finom és érdekes különböztetés. A levélsorozat különben természetszerűleg tagozódik három csoportra: első szakasz Rákóczy Ferenc haláláig 1735.; második Rákóczy József személye és kudarca közé fonódik 1740-ig; harmadik innen a végig: 1758.

A külső és belső érvek eredetiből átvizsgált összessége, Gyulay Pálból kiindúlva, igazolni látszanak Négyessy László álláspontját. Az első csoport anyagát a harmincas években kerekíti levelekké; a második részt egyhúzamban írja meg, vagy legalább is egy-egy kitevőbb szakaszt; 1742-ig aprózza dolgát, majd negyedfélévi szünet (1742. okt. 15—1746. aug. 15.). Azután ismét egyfolytában kap munkára az ötvenes években. E harmadik cikkely mindössze 39 darabot tartalmaz, mintha belső világa fogyna: csupán a külső, megtágított környezet adatait sorozza együvé, bőséggel festve Törökország futó eseményeit, vallási, társadalmi, politikai, gazdasági viszonyait. A rajzsorozat összhangja papírratevésben együttes időrendre vall. Utolsó levele a 207-ik 1758. dec. 20-ikáról olyan le- és beszámolásféle, minő a könyvek többé-ke-

vésbbé ügyes befejezése szokott lenni, de a Mikesé valóban sikerült, olyan nemesen egyszerű és közvetlenül mélyrevágó, minő az őszinte esti imádság: «Ne kívánjunk tehát egyebet az Isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és üdvességet. És azután megszűnünk a kéréstől, mind a bűntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen».

Megállhat az ily számszerű beosztás is, hisz a hármas tagolódás lényegét a felvett dátumszerű kis különbözet nem érinti: 1717-től 1758-ig a negyvenegyévi időszak; e tenger időn belül: I. csoport 1717-től 1735-ig tizennyolc évre 117 levél; II. csoport 1735-től 1741-ig hat év alatt 48 levél; III. csoport 1742-től 1758-ig tizenhat év folyamán 42 levél. Egyben 207 darab levél. Hogy a munka csoportos, maga az eredetben való kézirat tanúskodik, hisz a 123-ik levél kezdete nem szokásosan folyó, mint a csatolt hasonmások példája mutatja, de Mikes külön címet ad a következendőknek, ezt pedig: «Rákóczy József fejedelemnek ebben az országban érkezéséről való levelek» s e címet megkülönböztetésül az egész lapot átfutó téntavonallal különíti el a folyó szövegtől.

VIII.

Cél, tárgy, tartalom.

Mikes leveleiből semmi különös célzatot sem lehet kihámozni. Magának, jó maga mulattatására írogatott. Világos mindez a szövegből: 1741. szept.

15-ikén kelt levelében így ír: «Ha csak az idő járásáról diáriumot nem csinálok, nem tudok mit írni». Levelet *postára* tudvalevőleg csak szükségből írunk olyan a levél, mint a törvény: a helyzet kényszere hozza létre, tisztelet a szerelmesek kivételének: ezek a gondolati folytonos együttlétet szakadatlan viszonos betűvetéssel egészítik ki. A szerelmében megtárgytalanúlt Mikes, Zsuzsika már ez idétt lengyel kenyeret evett, képzelt nénikéjét, P. E. grófnőt ugyancsak szárazon mulattatja hívatolt levelében Mária Terézia által a hazakérőző folyamodására adott kemény válasz: *Nec nominetur in nobis* (ne is említtessék előttünk) ártatlan humorú megkritizálásával: «Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztésünket, mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tiszttartóval, se számvetővel. A perlekedésben a fejünk nem fáj. A kvártélyos nem szorongat. A jószág szerzésén vagy elvesztésén nem törődünk. A más sorsát, tisztségét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. *Gondolom, hogy más sem irigyli a mieinket.*» Majd másszor így valami történet vázát közölve: «Ez valójában megtörtént, de ha megtörtént is, mi szükség volt megírni? *Mindazonáltal kell valamivel tölteni az időt; én hogy írjak, ked meg hogy olvassa; mert a dolog nélkül való létel igen nagy dolog*». És ismét: «*Hagyd koptassam pennámat az írásban; mert arra elég időm vagyon és a beszélgetés gyanánt legyen*». Kiki maga művének legilletékesebb értelmezője. A magány

költészete ez, megnépesítve mindazzal, a mi fínom és gazdag kedélyvilágát csak megrezdítette s a mit eddig kutatói figyelmökre nem eléggé méltattak: *megmintázta enmagában a tipikus fajmagyart* öntudatlanúl írásaiban, minők, törvényt tartván, hazamegtartó atyáink voltak, kiknek emlékéhez oly szívesen térünk meg üdűlni, tanúlni. Mikesben ugyanis benne van mindazon fogalomépítőjegy, a torzsalkodást kivéve, melyek, a mi különleges sajátosságaink nyomán alkotják oly szép és nagy, hölgyben igazi nő, férfiban igazi férfiú, magyar jellegünket, — persze hamisítatlan, érdek nem vette állapotban. A ki a magyart nem fölületesen, de szíve-vére gyökerébe markolva, tanúlja ismerni, lehetetlen azt nem szeretni s büszkének nem lenni nemzetségünkre. Ily okfejtő vizsgálat varázsolja át Széchenyit is a hetyke huszártisztből faját rajongva, őrűletig szerető reformátorrá. Sohasem is tudom elgondolni az ízetlen idegenkedés és lelketlen utánzás árjában, miképen illeszkedhetnénk be számottevőleg művelt Nyugatba Kelet oktató példájául *nemzeti sajátosságaink elvizenyősítésével, föladásával.* Az emberiségnek végábrándszerű egyetemes ölelkezésében is csak a maga talpán megálló nemzetegyedek kérhetnek majd nem kegyelmi falatot. Görcsösen kell hát mindenbe kapaszkodnunk, a mi tipikusan magyar: észjárásban, érzésvilágban, jelenségben, intézményben, emlékben. Nincs nekünk mit bíznunk Istenen és magunk erején kívűl senkiben és semmiben. Történelmünk e kiáltó alapigazsá-

gát rokontalan nemzetünk nem fontolván meg soha eléggé, innen, hogy jóhiszemű megrontóinkat is saját magunk termeljük. Az angoltól éppen a föltétlen, sőt kegyetlen faji öntudat és ragaszkodás boldogító pontját feledjük megtanúlni a sok idegen lim-lom utánzása közepett. Helye-megálló művelődés belűlről kell, hogy nőjjön, mint gyümölcs a magból s nem ölthetjük magunkra, mint az egyenruhát, lerí az és szétrongyollik az első megpróbáltatásnál. Mikes jellegzetes s a sorok között lüktető lelke örökbehagyásával, irodalmunknak, ha nem is elterjedt, de új műfajjal, a levélalakkal való gazdagításával és az irodalmi tespedés korában megőrzött nyelvtisztaságán kívűl a stilusba új elemet, a bájt, kellemet öntve bele: busásan hálálta meg nemzetének a magyarrá születhetés szerencséjét.

Levelei összefoglalása: napjai tiszta, csöndes folyásának s mindannak, a mi egyéniségét megragadta: hangúlat, esemény, észlelet vagy olvasmány. Beszámol vándorútjokról Rodostóig, leírja a török háborúskodást, Rákóczy fel-felcsillanó reményét s nyomonkelő csalódásait; kikitör belőle az epekedés Erdély és Zágonért; közben Zsuzsika megdobogtatja szívét. Képét adja a rodostói kolostori házrendnek, apró időtöltésüknek, érintve a rodostói nép és vidék különlegességeit; közbenközben adomázik az egyház- és világtörténet példáiból, az európai események sem kerűlik el figyelmét, kitér a magyar nevelésmódra; feljegyzi Rákóczy György látogatását; a nagy fejedelem halálának

leírása meg éppen plasztikus. Rákóczy József, az «árnyékfejedelem» politikai kalandjának megfestésében őszintesége, sértőél nélkül, tetőzik. Leveleinek harmadik csoportjában Törökország vallási, társadalmi, politikai viszonyai foglalkoztatják s a nagy politika fordúlatainak jelzésével, kedvesen panaszkodik még egészsége esélyeiről; elsiratja fejenkint húlló társait. Végűl utolsó levelében bensőséges magasztosságával a végponthoz érő vándornak elérzékenyűlve pillant vissza a megfutott útra s keresztény lelkéhez méltó akorddal kimondja az *ament*. Mint nemzetgazda szeretné, ha a gyapottermelés és selyemtenyésztés hazájában is meghonosúlna; mint politikus megmegpendíti a töröknek Európából való kiszorítása kérdését, nem háladatlanság ez a vendéglátóval szemben, de látja a hatalmak mesterkedését. És a levélsor három szakaszának megfelelőleg egymást váltja: az ifjúkor játszisága, a férfiú kesernyessége s a szelíd aggastyán mosolygó, megnyugvó lemondása, szárnyalva a boldogabb valóság felé.

IX.

Mikes jellemzővonásai.

Mikes egyéniségének tengelye, minden erényének forrása, táplálója: *vallásossága*. Nem olyan szomorúság és baj esetén való gépszerű kitörésekben nyilvánúl ez nála, de lényegét alkotja. *Hazaszeretete* benne szenvedélylyé magasztosúl, e jelességnek bizonyítéka, nem a szózatos hang, de az

önzetlenség, mely Mikesben a Rákóczy József-féle kalandban nyilvánúl egész valóságában: az ő maga javáért ugyan ne szenvedjen Erdély s látva a vállalat képtelenségét, örvend, hogy valamire való magyar csak egyetlen sem csatlakozik hozzájuk Erdélyből. *Megfigyelő képessége, fogékonysága* valóságos eleme. *Szerkesztő, egybefogó ereje* a leveleket egyenkint szinte dalkerekdedségűvé s az egész sorozatot szervesen egybefonódó művé kerekíti. Pusztíthatatlan *kedélye* valóban a tiszta lelkiismeret önkéntelen zenéje, nem is hagyja el ez lényegében a végig, csak a viszonyok szerint s a korhoz illetőleg módosúl. *Elbeszélő ereje őszinteségéből* elevenül, már az első lapon bizalmas barátunk hangja csendül meg és sorról-sorra mind jobban fészkeli szívünkbe magát. Azt szeretném mondani: Mikes az első magyar sorozatosan gyönyörködtető tárcaíró. *Stilusa* az ő tulajdon sajátos alkotása, mely a XVII. század vallási vitáiban megedzett, csatáserejű, érdesen fordúlatos magyar nyelvbe a kellem nemes ágát ojtotta s mindezt a németes-franciás főúri és eldeákosodott középnemesség tespedő, vigasztalan időszakában s hogy eltalálja mindenütt a hangot, jellemző kifejezést. Innen hogy, érzésvilágán át jólesőleg oktat, meggyőz, fölmagasztosít s keservét vallásossággal, méla humorral szőve át, nem izgat föl, de igazán megnyugvást költ nyájassá varázsolt olvasójában. Feltűnő nyelvtisztaságára *az idegen szavak* úgyszólván teljes *hiánya.*

X.

Mikes leírja Rákóczy Ferenc betegségét, halálát, eltemetését.

A 110-től a 115-ig való levelek minden fölött történelmi becsűek s bennök II. Rákóczy Ferenc betegségének, halálának, eltemetésének leírásával örök hálára kötelezte szerető nemzetét Mikes.

Az egyszáztizedik levélben már sejtteti a bajt, az egyszáztizenegyedikben a vég kezdetét; az egyszáztizenkettedikben már a halálról számol be. Töredékes idézetemet innen kezdem; de az egész történelmi tragédia végkifejletét mondja el Mikes olvasható kezeírásának 110-től 115-ik leveléig terjedő legnagyobb történelmi becsű munkarészletének teljességében csatolt hasonmása a mű végén.

«Rodostó 8. april 1735. A mitől tartottunk, abban már benne vagyunk. Az Isten árvaságra téve bennünket és kivévé ma közüllünk a mi édes urunkat és atyánkot három óra után reggel. Ma nagypéntek lévén, mind a mennyei, mind a földi atyáinknak halálokat kell siratnunk.... Amicsoda életet élt és amicsoda halála volt, hiszem, hogy megmondották néki: *Ma velem léssz a Paradicsomban*.... Ki sem lehet mondani, micsoda nagy sírás és keserűség vagyon itt miközöttünk, még csak a legalábbvalón is..... Úgy tetszik, hogy az utolsó levelemet az elmúlt holnapnak 25-ik napján írtam vala. Azután szegény mind nagy bágyadtságokat érzett. Igen keveset, de másként mindent a szokás szerént vitt

végben. Abban a gyengeségben is esztergájában dolgozott első aprilisig. Az nap pedig a hideg erősen jött reá, és annálinkább meggyengítette. Másnap jobbacskán volt. Virágvasárnap a gyöngeség miatt nem mehetett a templomban, hanem a közel való házból hallgatta a misét. A mise után amely pap oda vitte neki a szentelt ágat, térden állva vette el keziből, mondván, hogy talám több ágat nem fog venni. Hetfűn jobbacskán volt — kedden hasonlóképen — még a dohányt is megkívánta és dohányozott. De azt csudálta mindenikünk benne, hogy ő semmit halála óráját a háznál való rendben el nem múlatott, se meg nem engedte, hogy őérette valamit elmúlassanak. Mindennap szokott órában felöltözött, ebédelt és lefeküdt. Noha alig volt el, de mégis úgy megtartotta a rendet, mint egésséges korában. Szerdán délután nagyobb gyengeségben esett és csak mindenkor aludt. Egynehányszor kérdeztem, hogy mint vagyon? csak azt felelte: *Én jól vagyok, semmi fájdalmat nem érzek.* Csötörtökön igen közel lévén utolsó végéhez, elnehezedék és az Urat magához vette nagy buzgósággal. Este a lefekvésnek ideje lévén, kétfelől a karját tartották: de maga ment a hálóházában. A szavát igen nehéz volt már megérteni. Tizenkét óra felé étszaka mindnyájan mellette voltunk. A pap kérdette tőle, ha akarja-é felvenni az utolsó kenetet? Intette szegény, hogy akarja. Annak vége lévén, a pap szép intéseket és vígasztalásokat mondván néki, nem felelhetett reája, noha vettük észre, hogy

eszén van — azt is láttuk, hogy az intéskor a szemeiből könyhullatások folytanak. Végtire szegény ma három óra után reggel, az Istennek adván lelkét, elaluvék — mivel úgy holt meg, mint egy gyermek. Szüntelen reá néztünk: de mégis csak azon vettük észre általmenetelét, a midőn a szemei felnyíltak. Ő szegény árvaságra hagya bennünket ezen az idegen földön. Itt irtóztató sírás rívás vagyon közöttünk. Az Isten vigasztaljon meg minket.» (112-ik levél.)

«Rodostó, 16. apr. 1735. Itt, édes néném, könyhullatással eszszük kenyerünket és olyanok vagyunk, mint a nyáj pásztor nélkül. Másnap szegénynek a testamentumát felnyitottuk és elolvastattuk. Mindenik cselédinek hagyott. Énnekem ötezer német forintot. Sibrik uramnak is annyit. De mindenikünknek azt a pénzt Franciaországban kellene felvennünk — mikor veszszük fel, Isten tudja. A vezérnek szóló levelét is elküldöttük, amelyben kéri szegény, hogy bennünket el ne hadjon. A testet másnap felbontottuk és az aprólékját egy ládában tévén a görög templomban eltemették. A testet pedig a borbélyok füvekkel bécsinálták; mert még nem tudjuk mikor vihetjük Konstancinápolyban. A borbélyok szerént nem kell csudálni halálát; mert a gyomra és vére tele volt sárral. Az egész testét elborította volt a sár. Az agya veleje egészséges volt, de annyi volt, mint két embernek szokott lenni — esze is volt annyi, mint tizenkettőnek. A szívét Franciaországban hadta hogy küldjük. A testet

husvét után egy nagy palotán kinyujtóztattuk, ahol isteni szolgálat volt harmadnapig. Mindenféle embernek szabad volt a testet meglátni. Harmincz török is volt egyszersmind, aki látta és akik jól üsmerték szegényt, de mégis nem hiszik, hogy megholt, hanem azt hirdetik, hogy titkon elment és mi mást öltöztettünk fel valakit helyében. Bár igazat mondanának. Tegnap az isteni szolgálat után a testet koporsóban zártuk és egy kis házban tettük, ahol leszen mindaddig, míg szabadság nem lesz, hogy Konstancinápolyban vihessük». (113-ik levél.)

«Rodostó, 18. julii, 1735. A porta megengedvén, hogy titkon a szegény urunk testét Konstancinápolyban vihessük, egy nagy ládát csináltatván, a koporsót belézárattam, hajóra tétettem és egynéhány magammal 4-ikben megindultam, 6-ikban Konstancinápolyban érkezvén, a ládát, akiben a koporsó volt, a jezsuitákhoz küldöttem. A koporsót kivévén belőlle, felnyitották, hogy a testet meglássák. Sírt pedig azon a helyen ástak, ahová temették volt az urunk anyját.[1] Akinek is csak koponyáját találták meg és aztat a fia koporsójába bézárták és együtt eltemették». (115-ik levél.)

Imhol, a hű és okos szolga halálos szeretete urához a sírig s azon túl: saját vallomásában.

* * *

[1] Zrínyi Ilona I. Rákóczy Ferenc neje, majd Thököly Imre hitvese, Munkács várának hősnővédője. Meghalt 1703. február 18-ikán.

Jőjj, siess haza Rákóczy Ferenc. Szükségünk van reád. Haló porodban oktasd ki nemzeted fiait az *önzetlenségről,* hogy *egyetemlegesen* lehessünk nagyok, boldogok, mint álmodod. II. Rákóczy Ferenc nem drámai hős, ki súlyos küzdelmek, szenvedés árán *személyében célt ér.* Ő tragikus alak, ki mindent-mindent vesztve, a mi az életben kedves az egyénnek: *személyileg elbukik, de a küzdelmének indítékául szolgáló eszme, melynek százados sérelmei cselekvőleg fájó érzetre gerjesztették: diadalra jut föltétlenül.* Az időpont valamely eszme érvényesülése szempontjából mellékes, de annál üdébb a babér, mely a tragikai hős sírjára igazolásául odaborúl. Egy levelet hoztam én is a *Levelekből.*

Jőjj, siess haza; Kelemen szolgád elvegyűlt pora míg megürűlő sírhelyedet őrzi, szelleme áldva és mosolyogva lebeg elébed.

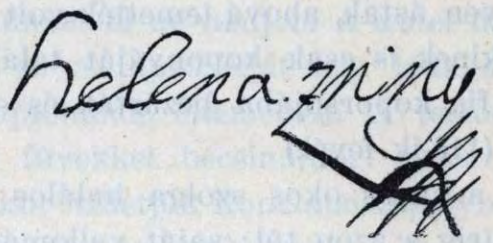

Zrinyi Ilona, II. Rákóczy Ferenc anyjának névaláírása.

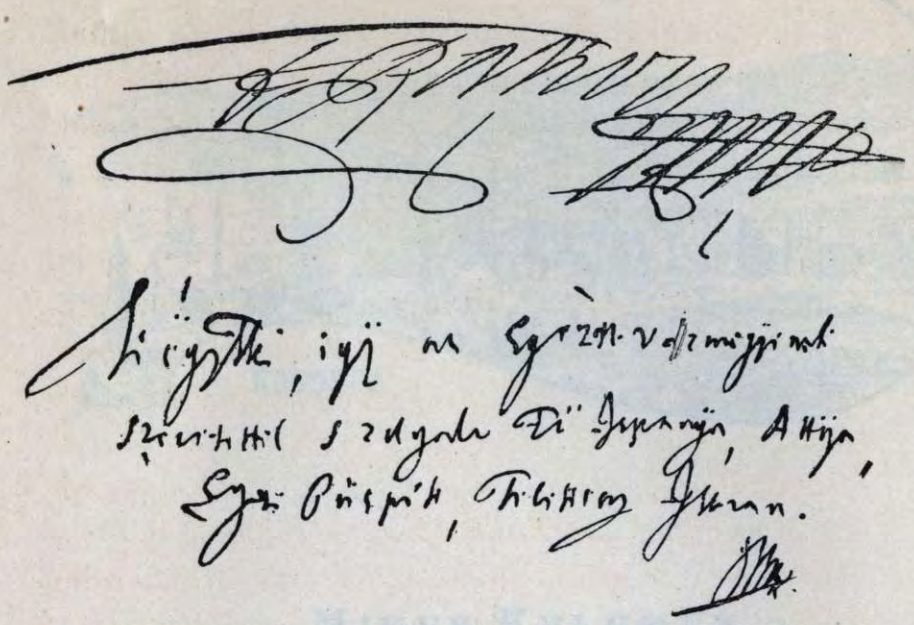

II. Rákóczy Ferenc névaláírása és Telekessy István (1699—1715) egri püspök levéltöredéke.

Hevesvármegye és székhelye Eger mihamar csatlakozott a Rákóczy-mozgalomhoz. Az egri várat német csapatok tartják megszállva; Bercsényi seregével megérkezik, melyhez csatlakozva a megyei felkelő sereg, az ostromot 1704. április 16-ikán megkezdik, majd Zinzendorf parancsnokkal megegyezés jön létre, hogy ha nyolc hónapig felmentő sereg nem jön: a vár kapitulál; Telekessy főispán-püspök már előzőleg kivonúl Egerből a város népével. A német őrség 1704. dec. 16-ikán a várat átadja Rákóczyéknak. A meghódolás után Rákóczy 1705. febr. 28-ikán szécsényi váráből ünnepélyesen bevonúl Egerbe, Telekessy István, püspök-főispán a város északnyugati, úgynevezett Szent-Miklós, vagy Rác-kapunál fogadja a város élén a fejedelmet A hely márványtáblával van megjelölve: «*Itt, a régi Szent-Miklós kapujában fogadta atyailag Telekessy István egri püspök II. Rákóczy Ferenc fejedelmet 1705. febr. 28-án, midőn a szabadság zászlóit diadalmasan erre hordozá. Ezen eseménynek emlékét márványnyal örökité meg 1903. szept. hó 27-ikén Eger városának szabadságszerető népe.*» Innen tova Eger a fejedelem kedvenc tartózkodási helye Telekessy oldalán s olyan központféle a szabadságharc diplomáciai, hadi és kormányzati irányításában. Egerben is felkeresi Rákóczyt a béke-alkudozó Széchenyi érsek, megfordúl itt Desalleurs, XIV. Lajos francia király állandó követe. 1708-ban Egerbe hívja össze Rákóczy a konfederált státusok gyűlését. A megye kölcsönt ad a fejedelemnek. Rákóczy utoljára 1710. április hóban fordúl meg Egerben, ki Telekessyről így nyilatkozik: «*Föl vala ruházva mindazon tulajdonokkal, melyek egy püspököt ékesíthetnek. Atyámul tekintettem s ő is úgy tekintett mint fiát.*» Telekessyt a szerencsétlen kifejlet után püspöki és főispáni székétől felfüggesztik; utóbb visszahelyezik. Lásd bővebben: *Hevesvármegye Története* IV. kötetét Szederkényitől. Mikes Kelemen tehát, mint a fejedelem belső udvarához tartozó nemes ifjú, többször megfordúlt Egerben.

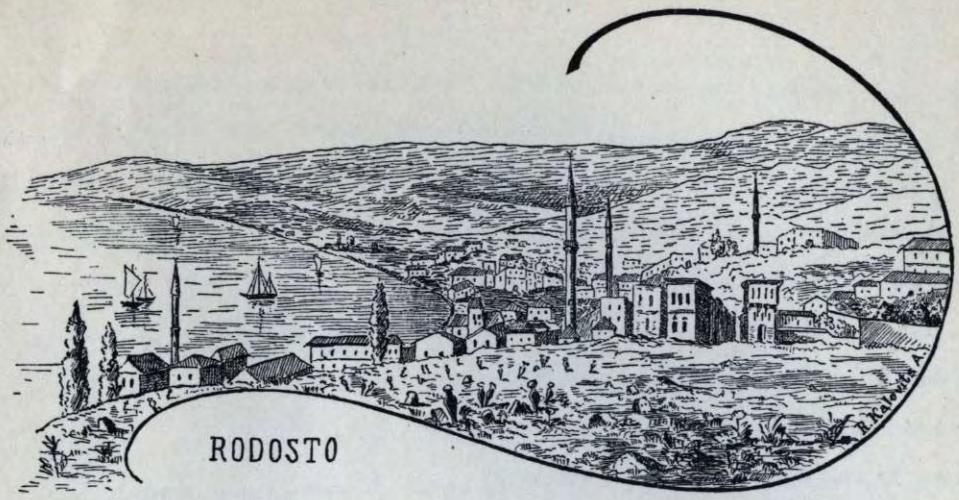

MIKES KELEMEN

TÖRÖKORSZÁGI LEVELEIBŐL

II. RÁKÓCZY FERENC BETEGSÉGÉT, HALÁLÁT, ELTEMETÉSÉT LEÍRÓ 111, 112, 113, 114 ÉS 115-IK LEVELEKNEK HASONMÁSA.

AZ EREDETIEK AZ EGRI ÉRSEKMEGYEI KÖNYVTÁR TULAJDONÁBAN.

rodosto 12 martij 1735.

talám májusnak nevezhetném ezt a holnapot, olljan ssép idők járnak
és az idő, sokkal vidámab, az elmémnél, mert már egy nehány napok-
tol fogvást, nem látom az urunkot olljan állapotban, mint az előtt,
mert ha igen titkollja is, de éssre lehet venni, hogy vagyon valamely
belső baja, az ő termésset sserent valo, mind enkori jó kedve, most
nem olljan gyakorta valo, és mintha erősebbel volna, azt is hozá
tessem, hogy már egy kevés időtől fogvást, igen kezd apadni, az ő
kövér teste, és ábrázattja, igen vékonyodik, mind ezek édes né-
ném, egy kevés nyugyhatatlanságban vetettek engemet, mert ha
ezek, a belső szomorutágtol, vagy valamely belső nyavalyátol,
vagy egyszersmind, mind a kettőtől jönek, a meg gyuztot gyertyát
nem kel csudálni ha fogy, a jésuiták superiorja itt vagyon, a ki is
olljan papi ember, hogy az időt nem vesztik el véle, az urunk véle
tölti az időt, és a munkásival, mivel, kertet, és házat, éptitet, Isten után
csak azzal vigasztalom magamot, hogy az urunk igen erős terméssetű,
és hogy, ötven kilenez esztendőt, könnyen el birhat, tudom, hogy az
illyen vigasztalás, csak fövenyre van épitve, és boldog akinek nem kel
küszködni a ~~begt~~ betegségel, mert akár mely erősnek is, le kel esni alatta,
de ami állapotunk, olljan, hogy csak ~~el~~ kel valami vigasztalást keresnünk,
szomoruságunkban, noha nem kellene, ha jo keresztény volnék, mert min-
dent az ig Isten akarattyára kel hadni, de a mikor erősen szeresünk va-
lakit, akor, alátható, el felesztéti velünk, aláthatatlant, hogy tellyeségel,
per predikáczion nevégezem levelemet, azt irom, hogy abdulla, akit most
tettek jancsár agának, és a ki sok esztendőkig mellettünk volt, ugy mint
csorbazi, olljan nagy tisztségiben is, meg tartván az urunk hozvalo köte-
leségit, tegnap, egy ssép paripát küldöt, tőb egyéb, persiai ajándé-
kokal, édes néném, ha job hirt irhatnék, egy nehány nap ~~mint~~ mulva,
mint nevetném, mert most nem nevetek.

II. Rákóczy Ferenc gyengélkedni kezd. (110-ik levél.)

rodosto 25 martij 1735

Édes néném ha nyughatatlan elmével irtam az előbbeni levele
met, ezt szomorúsagal irom, mert az urunkot éppen nem jó állapot
ban látom, ki is nyilatkoztatta már magát a betegsége tegnap előt
~~[illegible]~~, a szokás szerént, nyolcz orakor estve le ~~[illegible]~~ akarván ~~[illegible]~~
vetkezödni a hideg borzogatta, én jelen lévén kérdé töllen, ha
én nem fázomé? felelém hogy az idö elég meleg és nem fázom, erre
felelé hogy igen fázik ezen mindgyárt meg ijedék de meg azután
gondolám hogy tavasz felé valami változás esik az egésségben az
urunk le vetkezik és le fekszik én is a szállásomra megyek egy
kevés idö mulva, hozám jönek és mondgyák, hogy hánt volna én
arra mondám, hogy talám valamit olljat ett, amit agyomor nem
szenvedhetet, másnap, hat orakor, a mikor fel szokot öltözni a
házában megyek de mivoda ijedcségben nem esém mihent meg lá-
tám, az ábrazattyát a ki is természet szerént mindenkor piros lévén
ugy el sárgult, valamint ha sáfránnyal meg kenték volna, már két
naptol fogvást nagy gyengeséget érez szüntelen valo hideglelés van
rajta, és mint ha, az egész vére sárré valtozot volna ugy el sár-
gult az egész teste, ma innep lévén fel öltözöt és a nagy misét
meg halgatta de nem kel csudálni ha igen keveset ehetet legki-
seb fájdalmat nem érez, de nagy badgyattságot, édes néném, kérjük
az Istent hogy tartsa meg ezt a nagy embert, a kit az ellenségi is
nagynak tartanak.

rodosto 8 aprilis 1735

A mitöl tartottunk abban már benne vagyunk az Isten árva-
ságra téve bennünket és kivévé mo közüllünk az mi édes urun
kot és atyankot háron ora után reggel, ma nagy péntek lévén
mind a mennyei mind a földi atyáinknak halálokot kel sirat
nunk, az Isten mára halasztotta halálát urunknak azért hogy

II. Rákóczy Ferenc nagybeteg lesz és meghal. (111 és 112-ik levelek.)

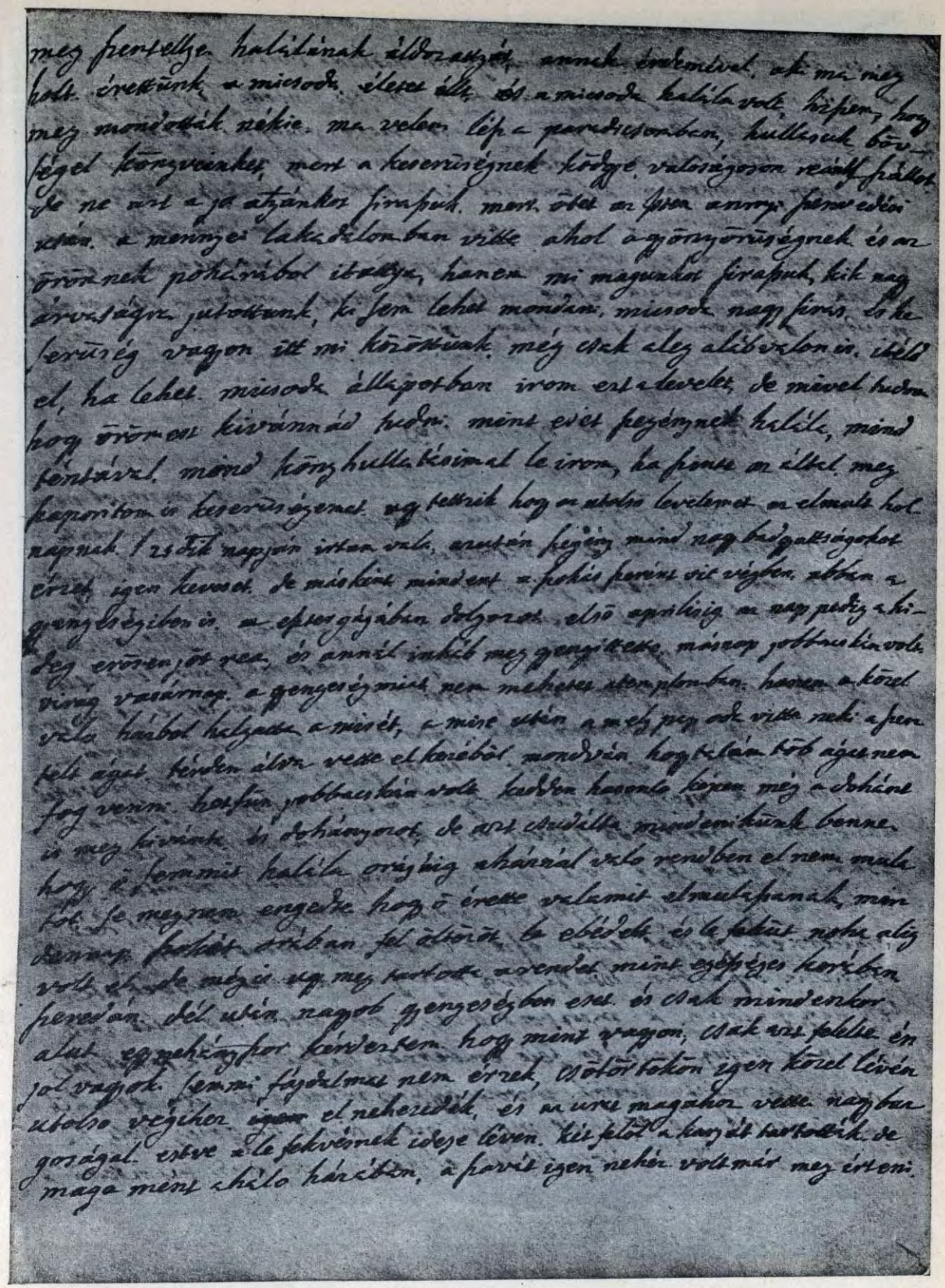

Mikes folytatólag leírja ura halálát.

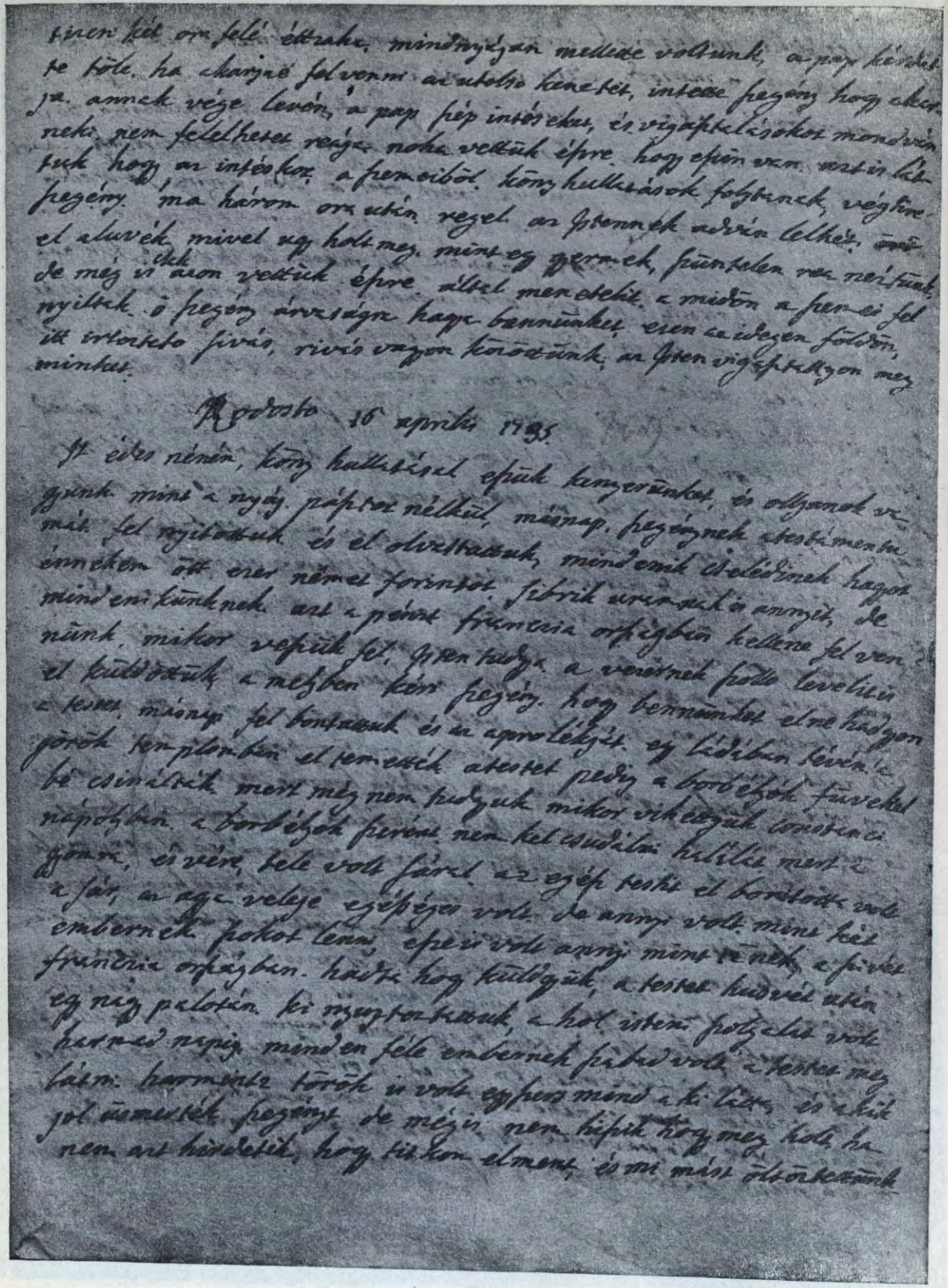

II. Rákóczy Ferenc végrendelete és a fejedelem a ravatalon. (113-ik levél.)

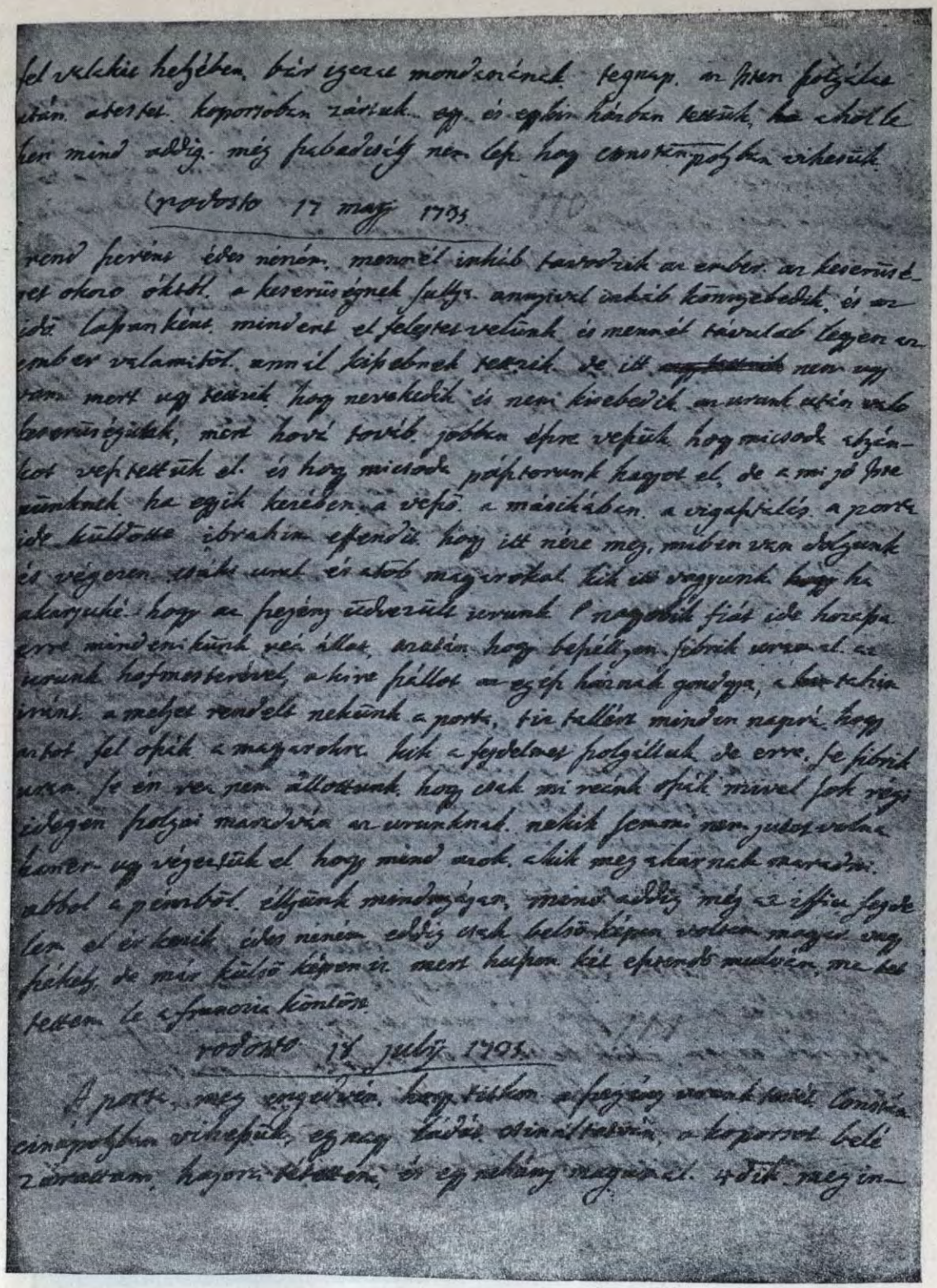

Mikesék búja (114-ik levél) s a fejedelem eltemetése leírásának kezdete. (115-ik levél.)

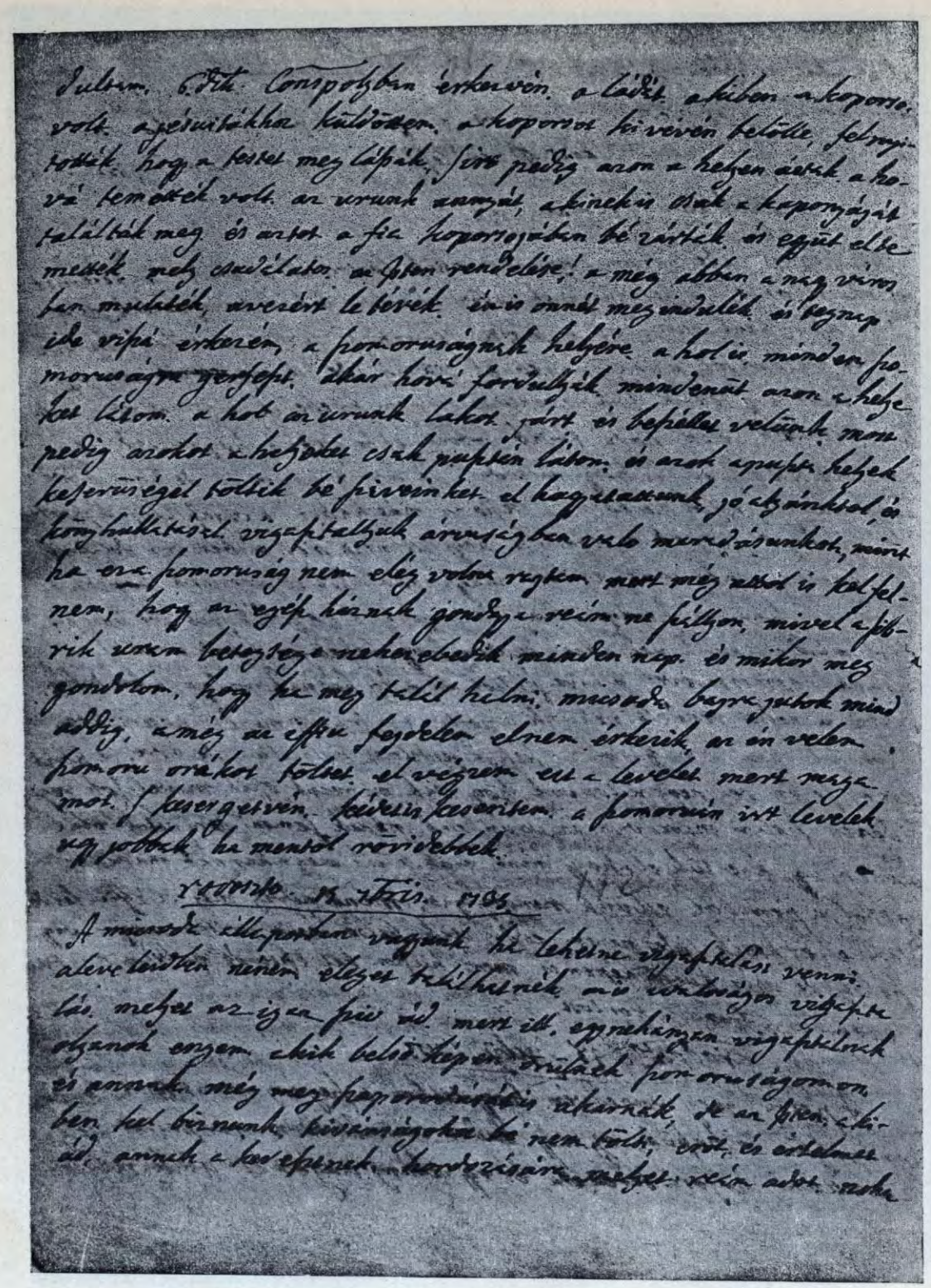

A temetés folytatólagos leírása; anyjának Zrinyi Ilonának koponyáját fia koporsójába helyezik; a hasonmáslap teljességéért a 116-ik levél bekezdése.

Ára 3 korona.

Egri érseki líceumi sajtó.